

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Історичний факультет
Кафедра історіографії, джерелознавства та археології

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА
до дипломної роботи магістра
на тему: **«Репрезентація «сталінської доби» (1920-1930-х рр.) в
підручниках з історії України доби Незалежності»**

Виконала: студентка II курсу магістратури
заочної форми навчання
напряму підготовки (спеціальності)
032 – історія та археологія
СОФІЯ ПИСАРЕНКО

Керівник: к.і.н., доц. Кісельова Юлія Анатоліївна
Рецензент: д.і.н., доц. Іващенко Вікторія Юріївна

Харків 2024

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ I: ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА, ІСТОРІОГРАФІЯ ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	7
1.1. Огляд джерельної бази дослідження.....	7
1.2. Аналіз історіографічної бази дослідження	19
1.3. Методологічні підходи до дослідження репрезентації «сталінського періоду» у навчальних матеріалах	24
РОЗДІЛ II: ЗМІСТОВНА РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ СТАЛІНСЬКОГО ПЕРІОДУ У НАВЧАЛЬНИХ МАТЕРІАЛАХ (1991-2023)	28
2.1. Періодизація та характеристики «сталінського періоду» крізь призму назв розділів та підрозділів українських підручників, присвячених висвітленню історичних подій 1920-1930-х рр.	28
2.2. Події та герої «добі сталінізму» в українських підручниках	39
РОЗДІЛ III: ОБРАЗНА РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ СТАЛІНСЬКОГО ПЕРІОДУ У НАВЧАЛЬНИХ МАТЕРІАЛАХ (1991-2023)	54
3.1. Візуальні образи «сталінського періоду» у навчальних матеріалах	54
3.2. Аналіз документів та матеріалів для практичних робіт учнів в підрозділах підручників присвячених «сталінській добі»	61
ВИСНОВКИ	73
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	78
ДОДАТКИ.....	85

ВСТУП

Актуальність дослідження репрезентації «сталінської доби» в українських підручниках та навчальних матеріалах з історії України від 1991 до 2023 року визначається контекстом сучасної російсько-української війни. Цей конфлікт зумовлює не лише загострення політичних та соціальних протиріч, але й потребу в реінтерпретації минулого. Осмислення історичних подій стає ключовим елементом в боротьбі за формування свідомості та ідентичності суспільства. Саме під час шкільної освіти закладаються основи майбутнього уявлення про минуле, визначення героїв та трагічних подій, що впливає на сприйняття сучасних подій, оцінку політичних та культурних процесів, а також сприйняття сусідніх країн. Вивчення сталінізму та політичних репресій, які є ключовими аспектами цієї епохи, відіграє значну роль у формуванні національної ідентичності українських школярів через освітні та інформаційні ініціативи. Тому аналіз репрезентації «сталінської доби» у шкільних навчальних матеріалах має важливе значення для подальшого переосмислення історичного значення цього періоду.

Актуальність роботи також посилюється в контексті сучасних спроб російської пропаганди реабілітувати сталінізм та використати його як ідеологічну зброю в умовах російсько-українського конфлікту.

Метою дослідження є аналіз тематичних, змістовних та візуальних аспектів презентації «сталінської доби» (кінець 1920-1930 рр.) в підручниках з історії України періоду Незалежності України.

Для досягнення мети дослідження необхідно виконання наступних **завдань**:

- охарактеризувати джерельну базу роботи – сукупність українських підручників з історії України, ухвалених Міністерством освіти України;

- проаналізувати стан та основні підходи до дослідження українських підручників з історії в науковій літературі;
- дослідити зміст та характеристики історичних подій, явищ та акторів періоду становлення сталінізму, що містяться у підручниках з історії України періоду Незалежності України;
- дослідити візуальну репрезентацію історичного періоду кінця 1920-1930-х рр. в підручниках з історії України;
- простежити зміни в інтерпретаціях та оцінках та проаналізувати вплив суспільно-політичних та культурних контекстів доби Незалежності України на особливості репрезентації початкової історії сталінізму в українських підручників.

Об’єкт дослідження – підручники з історії України доби Незалежності України.

Предмет дослідження – змістовна та візуальна репрезентація «сталінської доби» (кінець 1920 - 1930-х рр.) в українських підручниках з історії України, виданих в період з 1991 до 2023 рік.

Методи дослідження. Для досягнення цілей та розв’язання завдань дослідження було використано цілий комплекс пов’язаних між собою методів. Зокрема, теоретичні методи охоплювали аналіз філософських, психологічних та педагогічних джерел, як вітчизняних, так і зарубіжних, що стосуються вивчення проблеми; аналіз, синтез, узагальнення і систематизація теоретичних даних допомогли визначити гіпотезу, цілі та завдання дослідження.

Емпіричні методи, такі як анкетування, інтерв’ю, бесіди, спостереження і статистична обробка отриманих результатів, використовувались для збору фактичних даних про стан проблеми в практиці та їх аналізу, а моделювання застосовувалося для перевірки гіпотези та розробки підручника з історії епохи 1920-1930-х років.

Для аналізу текстів підручників та візуальних зображень використовувався метод контент-аналізу, що передбачає підрахування

особливостей візуальних та змістовних матеріалів на основі заздалегідь виділених критеріїв.

Хронологічні межі роботи охоплюють кінця 1920-1930 рр. Нижня хронологічна межа дослідження зумовлена завершенням внутрішньопартійної боротьби та приходом до влади Й. Сталіна, згоранням процесів українізації та НЕПу, а також переходом до форсованої індустріалізації та колективізації. Верхня межа дослідження зумовлена завершенням формування тоталітарної системи та початком Другої світової війни. Ця хронологічна межа не відображає завершення «сталінської доби», але відображає формування основних рис сталінізму.

Практичне значення цього дослідження полягає у кількох аспектах.

Освітній аспект: результати дослідження надають важливу інформацію для освітніх закладів та освітніх органів щодо підготовки навчальних програм і матеріалів з історії України. Можуть сприяти перегляду та удосконаленню змісту підручників та навчальних матеріалів з історії, забезпечуючи об'єктивне відображення періоду «сталінської доби» та розвиток критичного мислення учнів.

Політичний аспект: врахування впливу сучасних політичних чинників на сприйняття історичних подій допомагає розуміти, як політична обстановка впливає на інтерпретацію минулого. Це може мати значення для формування політичних думок та прийняття рішень у сучасному суспільстві, сприятиме уникненню історичного міфотворення та підвищенню рівня історичної свідомості серед населення.

Соціокультурний аспект: дослідження дозволяє визначити, які аспекти минулого важливі для сучасного українського суспільства, як вони сприймаються та як їх варто інтерпретувати в контексті сучасних цінностей та ідентичності.

Структура роботи. Дипломна робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків та списку використаних джерел. Перший розділ

присвячено огляду джерельної бази дослідження, аналізу історіографічної бази та обґрунтуванню методологічних підходів дослідження. Другий розділ присвячений презентації образу «сталінської доби» в підручниках та навчальних матеріалах 1990-2023-х рр. та визначенню головних героїв «доби сталінізму». Третій розділ присвячений питанню візуальних образів «сталінського періоду» у навчальних матеріалах та проаналізовано документи та матеріали, що використовувалися для практичних робіт учнів в підрозділах підручників присвячених «сталінській добі».

РОЗДІЛ І: ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА, ІСТОРИОГРАФІЯ ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Огляд джерельної бази дослідження

У розділі розглянуто джерельну базу дослідження. Проаналізовано основні види джерел, такі як законодавчі документи, підручники, навчально-методичні матеріали, а схарактеризовані змістовні та візуальні матеріали, що містяться в у підручниках. Представлено характеристику комплексу підручників, їх авторів, датовані періоди користування підручниками та їхній тираж. Уся сукупність джерел представлена наступними типами джерел: писемними, візуальними та усно-історичними. До першої групи відносяться: підручники та навчально-методична література з історії України, законодавчі та нормативно-правові документи. До візуальних джерел відносяться ілюстрації та фотографії представлені на сторінках підручників з історії України. Усно-історичні джерела представлені інтерв'ю з вчителями історії, діяльність яких припала на період Незалежності України.

Комплекс писемних джерел включає наступні види джерел:

1. Підручники з історії України.

Підручники є основним навчальним інструментом, що систематизує зміст предмету згідно затвердженої програми. Вони служать інформаційним ресурсом, інструментом для контролю знань і є основою для конкретизації навчальної програми, визначення змісту запланованих тем, тлумачення програмних питань та навчання учнів методикам роботи. Підручники також є незамінними під час підготовки домашніх завдань і повторення вивченого матеріалу.

2. Законодавчі документи.

Конституція України¹ та Закон України про освіту² визначають основні принципи і цілі національної освітньої системи. Вони встановлюють правові

¹ Конституція України. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/constitution>.

рамки, згідно з якими функціонує освіта, регламентуючи права та обов'язки учасників освітнього процесу. Постанови Кабінету Міністрів України регулюють державну освітню політику, забезпечуючи відповідність освітнього процесу національним і міжнародним стандартам (приклади – Постанова КМ України від 21 серпня 2019 р. № 800 «Деякі питання підвищення кваліфікації педагогічних і науково-педагогічних працівників», Постанова КМ України від 30 грудня 2015 р. № 1187 «Про затвердження Ліцензійних умов провадження освітньої діяльності»).

3. Нормативно-правові джерела.

Накази та листи Міністерства освіти і науки України регламентують організацію освітнього процесу, впровадження нових навчальних програм та методик, а також інші аспекти функціонування освітніх установ. Зокрема, це Наказ МОН від 05.06.2023 № 675 «Про затвердження Порядку здійснення експертизи, надання грифів навчальній літературі та навчальним програмам» Наказ МОН України від 09 січня 2019 року № 16 «Про утворення робочої групи з доопрацювання законопроекту «Про внесення змін та доповнень до Закону України «Про вищу освіту» (щодо вдосконалення освітньої діяльності у сфері вищої освіти)», а також Наказ МОН України від 19 червня 2018 року № 659 «Про оголошення відбору з метою забезпечення доступу закладів вищої освіти і наукових установ, що знаходяться у сфері управління Міністерства освіти і науки України, до електронних наукових баз даних».

Інструкції та рекомендації від Міністерства освіти України забезпечують єдність та систематичність у проведенні навчального процесу, надаючи чіткі вказівки щодо організації навчальних заходів. Зокрема, це Лист МОН № 1/15368-24 від 27.08.24 року «Щодо організації освітнього процесу в 2024/2025 навчальному році у закладах дошкільної освіти».

4. Навчально-методична документація.

Типові освітні програми містять стандарти і вимоги до навчального процесу, включаючи обов'язкові теми і компетенції, які повинні бути

² Закон України «Про освіту». Відомості Верховної Ради. 2017. № 38-39. Ст.380.

сформовані у учнів³. Методична література включає посібники для викладачів, які допомагають у підготовці та проведенні занять, а також у розробці навчальних планів і програм.

Серед писемних джерел найголовнішими для цього дослідження є комплекс підручників з історії України. Перейдемо для його характеристики. Для аналізу обрано підручники з історії України за 10-11 класи, що були видані у період Незалежної України та мають гриф «Рекомендовано Міністерством освіти і науки України». Гриф міністерства підтверджує відповідність підручника вимогам навчальних програм, затверджених Міністерством освіти і науки, і дозволяє його використання у навчальному процесі. Надання грифу здійснюють експертні комісії державної наукової установи Інститут модернізації змісту освіти⁴. Зокрема, наказ визначає, що навчальна література це електронні та паперові видання, що створені для забезпечення освітнього процесу, які містять наукову, навчальну, методичну та/або практичну інформацію, спрямовану на досягнення здобувачами освіти визначених результатів навчання⁵. Процес адаптації до нових параметрів освіти в сучасних умовах вимагає створення сучасних підручників, які повинні включати кращі практики минулих поколінь і відповідати вимогам дидактичної та методичної системи сучасності, які мають втілювати новітні освітні технології для підвищення ефективності освітнього процесу та розвитку інтелектуальних та творчих здібностей учнів. Підручник як навчальне видання систематизує зміст предмету згідно затвердженої програми і служить інформаційним ресурсом та інструментом для контролю знань.

³ Наказ МОН від 05.06.2023 № 675 «Про затвердження Порядку здійснення експертизи, надання грифів навчальній літературі та навчальним програмам» <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1203-23#Text>

⁴ Наказ МОН від 05.06.2023 № 675 «Про затвердження Порядку здійснення експертизи, надання грифів навчальній літературі та навчальним програмам» <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1203-23#Text>

⁵ Наказ МОН від 05.06.2023 № 675 «Про затвердження Порядку здійснення експертизи, надання грифів навчальній літературі та навчальним програмам» <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1203-23#Text>

Якісний підручник є фундаментом якісної освіти, мотивує учнів, сприяє їх самовдосконаленню та розширенню кругозору⁶.

Досліджувана база даних навчальної літератури представлена 17 підручниками, які охоплюють період з 1993 по 2023 роки, що дозволяє простежити еволюцію підходів до викладання історії України за роки незалежності⁷.

Кожен з підручників використовувався та використовується у навчальному процесі протягом певного періоду, залежно від оновлення навчальних програм та видання нових підручників. Провівши інтерв'ю з педагогами, що працювали в період Незалежності України, з'ясовано, що

⁶ Турченко Ф. Г. Історія України (10 клас) : підручник для закладів загальної середньої освіти / Ф. Г. Турченко. Київ : Генеза, 2010. 310 с.

⁷ Кульчицький С. В. Історія України, частина 1 : підручник для закладів загальної середньої освіти / С. В. Кульчицький, Ю. Курносів, М. Коваль. Київ : Освіта, 1993. 320 с.; Кульчицький С. В. Історія України (10 клас) : підручник для закладів загальної середньої освіти / С. В. Кульчицький, М. Коваль, Ю. Лебедєва. Київ : Освіта, 1998. 288 с.; Турченко Ф. Г. Новітня історія України : підручник для закладів загальної середньої освіти / Ф. Г. Турченко. Київ : Генеза, 1998. 340 с.; Кульчицький С. В. Новітня історія України (1914-1939) : підручник для закладів загальної середньої освіти / С. В. Кульчицький, Ю. Шаповал. Київ : Генеза, 2003. 360 с.; Турченко Ф. Г. Новітня історія України : підручник для закладів загальної середньої освіти / Ф. Г. Турченко. Київ : Генеза, 2003. 348 с.; Кульчицький С. В. Історія України (10 клас) : підручник для закладів загальної середньої освіти / С. В. Кульчицький, Ю. Лебедєва. Київ : Генеза, 2010. 320 с.; Турченко Ф. Г. Історія України (10 клас) : підручник для закладів загальної середньої освіти / Ф. Г. Турченко. Київ : Генеза, 2010. 310 с.; Реєнт О. П. Історія України (10 клас) : підручник для закладів загальної середньої освіти / О. П. Реєнт, О. Малій. Київ : Генеза, 2010. 300 с.; Пометун О. І. Історія України (10 клас) : підручник для закладів загальної середньої освіти / О. І. Пометун, Н. М. Гупан. Київ : Освіта, 2012. 256 с.; Власов В. С. Історія України (рівень стандарту) : підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти / В. С. Власов, С. В. Кульчицький. Київ : Літера ЛТД, 2018. 312 с.; Пометун О. І. Історія України (рівень стандарту) : підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти / О. І. Пометун, Н. М. Гупан. Київ : УОВЦ «Оріон», 2018. 256 с.; Струкевич О. К. Історія України (10 клас) : підручник для закладів загальної середньої освіти / О. К. Струкевич. Київ : Грамота, 2018. 288 с.; Сорочинська Н. О. Історія України (рівень стандарту) : підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти / Н. О. Сорочинська, О. Гісем. Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2018. 270 с.; Бернейко І. П. Історія України (рівень стандарту) : підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти / І. П. Бернейко, Г. Хлібовська, М. Крижановська, О. Наумчук. Тернопіль : Астон, 2018. 292 с.; Гісем О. В. Історія України (рівень стандарту) : підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти / О. В. Гісем, О. Мартинюк. Харків : Ранок, 2018. 280 с.; Власов В. С. Історія України (рівень стандарту) : підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти / В. С. Власов, С. В. Кульчицький, О. Є. Панарін. Київ : Літера ЛТД, 2023. 312 с.; Хлібовська Г. Історія України (рівень стандарту) : підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти / Г. Хлібовська, М. Крижановська, О. Наумчук. Тернопіль : Астон, 2023. 292 с.

деякі підручники, отримавши позитивні рецензії та високу оцінку від викладачів та учнів, використовуються довше, ніж інші⁸. На тривалість користування також впливають тираж, якість матеріалу, відповідність сучасним вимогам і методикам, а також затвердження Міністерства освіти і науки України.

Провівши інтерв'ю з педагогами закладів загальної середньої освіти, що працювали в період з 1990-х років і працюють й нині, нам вдалося виділити чотири найпопулярніших підручника. Це підручник за редакцією С.Кульчицького та Ю. Лебедєва⁹, який отримав високу оцінку завдяки ґрунтовному викладу матеріалу, системності та зручності у використанні, що зробило його популярним серед учителів і учнів протягом тривалого часу. Також популярністю користувався та мав довгий період використання (понад 5 років, орієнтовно до 2003 року) в навчальному процесі підручник 1998 року видання під редакцією Ф.Турченко¹⁰. Підручник, виділявся завдяки своєму детальному підходу до подачі матеріалу і критичному осмисленню історичних подій, широко використовувався у навчальних закладах і залишався актуальним навіть після видання нових підручників.

Завдяки інноваційному підходу до структури та подачі матеріалу, а також відповідності сучасним методикам навчання, підручник за авторством В. Власова, С. Кульчицького (рік видання 2018, видавництво Літера ЛТ) став одним з основних для викладання історії України в школах.

Історія України, 10 клас (автори О. Пометун, Н. Гупан, рік видання 2012, видавництво Освіта) – цей підручник зарекомендував себе як надійний

⁸ Турченко Ф. Г. Новітня історія України : підручник для закладів загальної середньої освіти / Ф. Г. Турченко. Київ : Генеза, 2003. 348 с.; Кульчицький С. В. Історія України (10 клас) : підручник для закладів загальної середньої освіти / С. В. Кульчицький, Ю. Лебедєва. Київ : Генеза, 2010. 320 с.; Турченко Ф. Г. Історія України (10 клас) : підручник для закладів загальної середньої освіти / Ф. Г. Турченко. Київ : Генеза, 2010. 310 с.; Реєнт О. П. Історія України (10 клас) : підручник для закладів загальної середньої освіти / О. П. Реєнт, О. Малій. Київ : Генеза, 2010. 300 с тощо

⁹ Кульчицький С. В. Історія України (10 клас) : підручник для закладів загальної середньої освіти / С. В. Кульчицький, М. Коваль, Ю. Лебедєва. Київ : Освіта, 1998. 288 с.

¹⁰ Турченко Ф. Г. Новітня історія України : підручник для закладів загальної середньої освіти / Ф. Г. Турченко. Київ : Генеза, 1998. 340 с.

навчальний інструмент, що забезпечує учням необхідні знання та вміння завдяки якісному змісту та методичним рекомендаціям для вчителів.

Важливо також звернутися до питання про авторів підручників та окреслити колективний портрет істориків, які вдавалися до важливої справи написання підручників для середньої школи. Авторами обраних для аналізу 17 підручників стали близько 30 істориків. Більшість з авторів – провідні українські історики та методисти, які мають великий досвід у викладанні історії та розробці навчальних матеріалів. Зокрема серед авторів – 10 докторів наук, професорів, 20 кандидатів наук. Наукові зацікавлення більшості авторів зосереджені на періоді XX століття та політичної історії.

Саме висококваліфіковані спеціалісти на початку 1990-х стали авторами підручників (С.Кульчицький, Ф.Турченко), що свідчить про важливість справи переосмислення історії України не тільки на академічному рівні, але і швидкої трансформації шкільної програм з історії, які в суспільстві грають важливу соціальну роль, відповідаючи про формування розуміння минулого.

Рецензенти підручників – це провідні науковці та педагоги, які оцінюють підручники з точки зору наукової точності, відповідності навчальним програмам та методичної якості. Вони відіграють ключову роль у забезпеченні високої якості навчальних матеріалів, які використовуються в освітньому процесі. Серед рецензентів, які працювали над оцінкою підручників з історії України, можна виділити наступних осіб – К. Баханова. С. Баханову, О.Удод, Г.Касьянова, Т.Орлову, Н.Яковенко. Думки з їх статей свідчать про глибоке розуміння проблем підручничознавства.

Тираж підручників варіюється залежно від багатьох факторів, включаючи популярність підручника, його затвердження Міністерством освіти і науки України, а також фінансування та попит з боку навчальних закладів. Підручники, видані великим накладом, більш доступні для навчальних закладів по всій країні. Широка доступність сприяє їх тривалому використанню. За кількістю виданих примірників лідирує підручник «Історія

України, частина 1» (автори С. Кульчицький, Ю. Курносов, М. Коваль, рік видання 1993, тираж 300000 примірників). Друге місце займає підручник «Історія України, 10 клас» (автори О. Ресент, О. Малій, рік видання 2010, тираж 169117 примірників).

Такі тиражі свідчать не тільки про популярність певного варіанту підручників, але і про наявність конкуренції на ринку навчальної літератури, так зокрема в 2018 році підручник О. Пометун, Н. Гупан (тираж 66400 примірників) конкурував із підручниками за авторством Н. Сорочинська, О.Гісем (29821 примірник) та І.Бернейко, Г.Хлібовська, М.Крижановська, О.Наумчук (21985 примірників). Хоча як свідчать інтерв'ю, тираж також і відображає популярність підручників серед вчителів історії¹¹.

Розглядаючи вплив тиражу на доступність і єдність навчального процесу, слід вказати, що підручники, видані великим накладом, легко доступні в більшості шкіл, що дозволяє забезпечити всіх учнів однаковими навчальними матеріалами. Це особливо важливо для підтримки стандартів освіти та рівних можливостей для всіх учнів. У контексті *єдності навчального процесу* слід вказати, що використання однакових підручників у багатьох школах сприяє єдності навчального процесу. Це дозволяє вчителям ефективніше планувати заняття та забезпечувати систематичність у викладанні матеріалу.

Міністерство освіти і науки України відіграє ключову роль у затвердженні підручників і визначенні їхніх тиражів. Підручники, які отримують гриф міністерства, мають більший шанс бути виданими великим накладом, оскільки вони відповідають встановленим стандартам і вимогам навчальних програм.

¹¹ Пометун О. І. Історія України (рівень стандарту) : підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти / О. І. Пометун, Н. М. Гупан. Київ : УОВЦ «Оріон», 2018. 256 с.; Сорочинська Н. О. Історія України (рівень стандарту) : підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти / Н. О. Сорочинська, О. Гісем. Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2018. 270 с.; Бернейко І. П. Історія України (рівень стандарту) : підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти / І. П. Бернейко, Г. Хлібовська, М. Крижановська, О. Наумчук. Тернопіль : Астон, 2018. 292 с.

Тривалість використання підручника в навчальному процесі залежить від багатьох факторів. Серед них: якість та зміст підручника, зміни в навчальній програмі, рекомендації та затвердження МОН, популярність серед викладачів та учнів, тираж та доступність, фінансування та матеріальні ресурси, авторитет автора, інноваційність та інтерактивність, рецензії та наукове оцінювання, а також технічні та естетичні якості. Слід зазначити, що підручники, які містять актуальну, достовірну та добре структуровану інформацію, мають більше шансів бути використаними тривалий час. Відповідність змісту навчальним програмам та методичним вимогам сприяє їх довговічності. Часті зміни в навчальних програмах та освітніх стандартах можуть вимагати оновлення підручників. Якщо зміст підручника не відповідає новим вимогам, він буде замінений на новий. Підручники, які отримали гриф Міністерства освіти і науки України, мають офіційний статус і рекомендовані для використання в навчальних закладах. Втрата цього статусу може призвести до заміни підручника. У деяких випадках підручники можуть використовуватися довше через обмежене фінансування на придбання нових видань. Підручники, написані відомими та авторитетними вченими чи методистами, мають більше шансів на тривале використання завдяки довірі до їх професійних знань і досвіду. Підручники, які використовують новітні технології, інтерактивні матеріали та сучасні методики навчання, можуть бути більш популярними та використовуватися довше. Позитивні рецензії та наукове оцінювання підручника можуть сприяти його тривалому використанню.

Таким чином, тривалість використання підручника залежить від комплексу факторів, включаючи якість та актуальність змісту, офіційні рекомендації, популярність серед користувачів, доступність і матеріальні ресурси.

Текст означених та інших підручників з історії України включає наступні елементи:

1. Тексти: головний, додатковий та пояснювальний.

2. Елементи, що доповнюють текст: засоби організації навчального процесу; питання та завдання; інструкційні матеріали (пам'ятки, приклади рішення завдань, зразки); таблиці; пояснення до ілюстрацій; вправи; ілюстративний матеріал (фотографії, малюнки, схеми, карти, креслення тощо); навігаційні засоби (вступ, зміст, бібліографія).

Тексти можуть бути емпіричними (відображають факти та явища, містять вправи та правила) або теоретичними (включають закономірності, теорії, методологічні знання). Більшість шкільних підручників містять обидва типи текстів. За методом викладу матеріалу тексти можуть бути репродуктивними, проблемними, програмованими або комплексними.

Репродуктивні тексти насичені інформацією, структуровані та зрозумілі учням, призначені для пояснення та ілюстрації. Проблемний текст викладений як проблемний монолог, що створює проблемні ситуації через висвітлення суперечностей та аргументацію. У програмованому тексті матеріал поділений на частини, кожен блок перевіряється за допомогою контрольних питань. Комплексний текст включає необхідні для розуміння проблеми інформаційні блоки, орієнтовані на логіку проблемного навчання.

Тексти можуть бути аналітичними або синтетичними, побудованими за дедуктивним або індуктивним методом. Існують також додаткові тексти, які допомагають учням розширити та поглибити знання важливих аспектів навчального матеріалу, як-от документи та історичні відомості¹².

В підручнику також передбачені практичні заняття, що включають аналіз первинних джерел, що сприяє покращенню навичок. За допомогою запитань та завдань рубрики «Перевірте, чого навчилися», учні зможуть оцінити, наскільки добре вони засвоїли матеріал. В кінці кожного

¹² Гирич І. Підручник як головний засіб будівництва держави / І. Гирич // Історія та правознавство. – 2007. – квітень. – № 11. – С. 10.

практичного заняття пропонується самооцінка, що допоможе учням зрозуміти, що вони добре засвоїли, і що потребує додаткової уваги.

Всі питання та завдання, що представлені у підручниках, залежно від ступеня самостійності учнів, можуть бути класифіковані як репродуктивні чи продуктивні. Репродуктивні завдання вимагають від учнів простого відтворення знань, тоді як продуктивні завдання залучають до трансформації вже набутих знань, вимагаючи від них істотних змін у структурі засвоєння або пошуку нових ідей.

Зміст навчальних матеріалів у підручнику може бути структурований на основі різних принципів: генетичного (за історичною послідовністю), логічного (згідно з сучасною логічною структурою відповідної науки) та психологічного (з урахуванням когнітивних можливостей учнів). У більшості випадків ці принципи комбінуються у підручниках.

У процесі навчання викладач використовує підручник як основу для конкретизації навчальної програми, визначення змісту запланованих тем, тлумачення програмних питань та навчання студентів методикам роботи. Підручник також є незамінним під час підготовки студентами домашніх завдань і повторення вивченого матеріалу.

Оскільки зміст підручника часто є дуже конспективним, учням необхідно доповнювати його додатковою інформацією для забезпечення глибокого розуміння матеріалу. Тому важливо використовувати додаткові навчальні ресурси. Навчальні заклади працюють за програмами і підручниками, затвердженими Міністерством освіти і науки, виконуючи освітні та виховні завдання, відповідно до вікових особливостей і природних здібностей учнів.

Навчальні посібники, такі як атласи, словники, збірники завдань і вправ, розширюють зміст підручників, включаючи додаткові, актуальні і довідкові матеріали, що допомагають учням поглиблювати і закріплювати знання, отримані на уроках або з підручників. Якість підручників і

навчальних посібників має відповідати високим стандартам, оскільки вони сприяють формуванню в учнів навичок самостійного навчання і самоконтролю, керуючи цими процесами¹³.

Наступною групою джерел є візуальні матеріали, що ілюструють сталінський період в історії України та є важливим компонентом сучасних підручників з історії. Вони дозволяють краще зрозуміти цей складний і суперечливий період, надаючи візуальні свідчення тогочасних подій, життя та культури. До візуальних джерел відносяться опубліковані в підручниках фотографії історичних подій та історичних діячів, зокрема політичних лідерів. Наприклад, документальні фотографії, що відображають жахливі наслідки голоду, життя селян, які страждають від голоду. Ці зображення допомагають учням усвідомити масштаб трагедії¹⁴.

Також до цієї групи можна віднести карти та схеми (наприклад, географічні карти, що показують регіони, які найбільше постраждали від голодомору, шляхи міграції населення). Хоча ці джерела відносять часто до конвенціональних джерел, проте ми розглядаємо їх як візуальні, зважаючи на функції ілюстрації в підручниках з історії. Важливо також звернути увагу й на фотографії картин та ілюстрацій художників, зображення плакатів та карикатур 1920-1930-х років. Картини та плакати, які використовувалися для пропаганди колективізації, індустріалізації та інших політик радянської влади. Наприклад, плакати з гаслами про успіхи п'ятирічок, велич робітничого класу та підтримку колгоспів. Картини, створені радянськими художниками, що прославляли трудові подвиги, індустріалізацію, життя радянських людей. Наприклад, роботи Олександра Дейнеки, Ісаака

¹³ Власов В. С. Історія України (рівень стандарту) : підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти / В. С. Власов, С. В. Кульчицький, О. Є. Панарін. Київ : Літера ЛТД, 2023. С. 55.

¹⁴ Власов В. С. Історія України (рівень стандарту) : підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти / В. С. Власов, С. В. Кульчицький, О. Є. Панарін. Київ : Літера ЛТД, 2023. С. 57.

Бродського¹⁵. До візуальних джерел відноситься і політична карикатура, що висміювала «ворогів народу», капіталістів, імперіалістів, які використовувалися як засіб політичної пропаганди. Ці карикатури допомагають зрозуміти, як радянська влада маніпулювала громадською думкою¹⁶.

Значення ілюстрацій для процесу навчання складно переоцінити. По-перше, візуальні матеріали сталінського періоду допомагають учням краще зрозуміти і запам'ятати інформацію про цей складний історичний період. По-друге, фотографії та відеоматеріали, що відображають жахіття Голодомору, життя в колгоспах, індустріалізацію, викликають емоції, що робить процес навчання більш змістовним. По-третє, карикатури та пропагандистські плакати стимулюють критичне мислення, спонукаючи учнів аналізувати і обговорювати різні точки зору на історичні події сталінського періоду. Таким чином, візуальні джерела сталінського періоду є важливими компонентами підручників з історії України, що сприяють поглибленому розумінню та аналізу цього складного історичного періоду.

Немаловажним для дослідження є усно-історичні джерела, до яких належать інтерв'ю з вчителями історії, які працювали у період незалежності України. Основні питання інтерв'ю стосувалися питань з'ясування механізмів замовлення та вибору підручників, оцінки контенту підручників та його зміни, особливостей роботи з підручниками під час навчального процесу. В межах дипломної роботи було проведено 10 інтерв'ю «Еволюція підручників з 1990-х років», з вчителями історії України Харківської області, досвід роботи вчителів не менше двадцяти років, середня тривалість інтерв'ю 35 хвилин.

¹⁵ Власов В. С. Історія України (рівень стандарту) : підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти / В. С. Власов, С. В. Кульчицький, О. Є. Панарін. Київ : Літера ЛТД, 2023. С. 60.

¹⁶ Касьянов Г. Підручники з історії України у світлі критеріїв Міжнародної мережі дослідження підручників / Г. Касьянов // Шкільна історія очима істориків-науковців: Матеріали Робочої наради з моніторингу шкільних підручників історії України / Упорядник Н. Яковенко. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2008. – С. 85.

Таким чином, джерельна база дослідження є репрезентативною і складається із нормативно-правових документів, підручників, які включають як текстові історичні оповіді про «добу сталінізму» так і підібрані документи та візуальні зображення, покликані презентувати цей період, а також усно-історичних джерел. Ця джерельна база дозволяє вирішити усі поставлені у роботі завдання.

1.2. Аналіз історіографічної бази дослідження

Історіографія дослідження можна розділити за проблемним принципом.

Перша група представлена науковою літературою, присвяченою питанням становлення сталінізму в цілому¹⁷, роботами в яких висвітлюється історія України досліджуваного періоду, спеціальними працями присвяченим питанням згортання українізації, індустріалізації, колективізації та голодомору.

З часу запровадження політики гласності керівником СРСР Михайлом Горбачовим у 80-х роках ХХ ст., сталінські репресії стали предметом широкого вивчення у літературі. Тему сталінських переслідувань розглянули в своїх монографіях та наукових статтях історики з України та зарубіжжя, такі як Ю.А. Мицик¹⁸, С. М. Василенко¹⁹ та інші. Важливий вклад у

¹⁷ Фліцпатрік Ш. Російська революція // пер. з англ. Н. Едельмана. – М., Видавництво інститута Гойдара, 2018. – С. 320

Tucker R. Stalin in Power: The Revolution From Above, 1928–1941 // W. W. Norton & Company, 1992. – С. 792

Набок С.В. Основні постулати радянського тоталітаризму в історії Національної Академії Наук України: (Спроба історіографічного аналізу) // Інтелігенція і влада. – Одеса, 2003.– Вип. 1.– С. 138-148.– Бібліогр.: 16 назв.

¹⁸ Нариси з історії суспільних рухів та політичних партій в Україні (XIX - ХХ ст.), Львів, 2001.

¹⁹ Василенко С. М. Повоєнні репресії проти селян України (1944-1953). URL: <https://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/95168/03-Vasylenko.pdf?sequence=1>.

дослідження цієї теми внесли В. Баран і В. Даниленко²⁰, І. Білас²¹, В. Нікольський²² та інші. І. Білас у своїй двотомній роботі²³ використав маловідомі документальні матеріали для аналізу еволюції репресивних механізмів в Україні, а В. Баран і В. Даниленко описали розвиток тоталітаризму в сталінській Україні²⁴. В. Нікольський використовував історико-статистичні методи для вивчення репресій²⁵.

Монографія Н. Шитюка виділяється своєю оригінальною документальною основою²⁶. Він разом з І. Ніколаєвим проаналізували репресії проти військовослужбовців, які відобразилися у їх спільній роботі²⁷. Репресії проти греко-католицького духовенства досліджували Ю. Волошин²⁸, В. Войналович²⁹, Р. Лужницький³⁰ та інші. В. Пащенко здійснив аналіз і оцінку репресій у контексті радянської західноукраїнських територій³¹.

Багато робіт присвячені репресіям на заході України. Депортації українців і поляків досліджували І. Винниченко³², Л. Рябошапка³³.

²⁰ Баран В. К., Даниленко В. М. Україна в умовах системної кризи (1948-1980-і рр.). Київ : Альтернативи, 1999. 304 с.

²¹ Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні 1917-1953 рр. : суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. У 2 кн. Кн. 1. Київ, 1994. 432 с.

²² Електронний архів Визвольного руху України: URL: <https://avr.org.ua/viewDoc/28585?locale=ua>

²³ Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні 1917-1953 рр. : суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. У 2 кн. Кн. 1. Київ, 1994. 432 с.

²⁴ Баран В. К., Даниленко В. М. Україна в умовах системної кризи (1948-1980-і рр.). Київ : Альтернативи, 1999. 304 с.

²⁵ Електронний архів Визвольного руху України: URL: <https://avr.org.ua/viewDoc/28585?locale=ua>

²⁶ Шитюк М. М. Масові репресії проти населення Півдня України в 20-50-ті рр. XX ст., Київ, 2000.

²⁷ Шитюк М. М., Ніколаєв І. Є. Тоталітарний режим і військовослужбовці та працівники органів ДПУ-НКВС України в 20-50-ті роки XX століття. Миколаїв, 2007.

²⁸ Волошин Ю. В. Ліквідація Української греко-католицької церкви. *Визвольний шлях*. З. 1996, с. 335-349.

²⁹ Войналович В. А. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940-1960-х років : політологічний дискурс, Київ, 2005. 742 с.

³⁰ Лужницький Г. Українська церква між сходом і заходом : нарис історії української церкви, Філадельфія, 1954.

³¹ Пащенко В. О., Греко-католики в Україні від 40-х рр. XX ст. до наших днів, Полтава, 2002.

³² Винниченко І. І. Україна 1920-1980-х : депортації, заслання, вислання, Київ, 1994. 124 с.

³³ Рябошапка Л. І., Правове становище національних меншин в Україні (1917-2000 рр.), Львів, 2000.

Репресії проти селянства описані в роботах О. Веселової, В. Марочка, О.Мовчана³⁴, В. Калініченка³⁵, М. Сеньківа³⁶, С. Василенка³⁷ та ін.

Друга група представлена літературою, присвяченою проблемам дослідження підручників. На сьогодні день існує спеціальна наукова дисципліна підручничознавство, яка займається вивченням психолого-педагогічних, дидактико-методичних та ергономічних аспектів підручників, об'єднуючи педагогіку, психологію та книгознавство. Реформування освіти в Україні підкреслює необхідність оновлення освітнього контенту та покращення навчальних засобів, з особливим акцентом на створенні нового покоління підручників. Історія навчальної літератури в Україні демонструє її еволюцію від простих текстів до складних навчально-методичних комплексів, які тепер стали важливим елементом освітнього процесу і вимагають дальшого вивчення та розвитку в рамках сучасних освітніх вимог.

Проте до аналізу змісту підручників з історії звертаються і представники історичної науки, які займаються дослідженням проблем еволюції історичних знань та формуванням історичної свідомості суспільства. Сукупність цього комплексу літератури можна розділити на наступні групи:

Перше за все це теоретичні роботи, які аналізують підручники як історіографічні джерела. Наприклад, у публікації С.Баханової «Сучасний шкільний підручник як історіографічне явище» йдеться про те, що «шкільний підручник з історії є засобом інтеграції історичної науки й освіти на всіх ланках її функціонування. Його інтегративна спрямованість

³⁴ Веселова О. М., Марочко В. І., Мовчан О. М. Голодомори в Україні: 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947. Злочини проти народу. Київ - Нью-Йорк, 2008. 270 с.

³⁵ Калініченко В. В., Голод 1946-1947 рр. на Харківщині // Голод 1946-1947 рр. в Україні. Причини і наслідки : Міжнар. наук. Конференція (Київ, 27 травня 1997 р.). Київ - Нью-Йорк, 1998, с. 132-139.

³⁶ Сеньків М. В., Західноукраїнське село : насильницька колективізація (40 - поч. 50-х рр. ХХ ст.), Львів, 2002.

³⁷ Василенко С. М. Повоєнні репресії проти селян України (1944-1953). URL: <https://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/95168/03-Vasylenko.pdf?sequence=1>

може реалізуватися через вирішення таких проблем, як:

- 1) формування сучасного змісту історичної освіти;
- 2) правова формалізація соціального замовлення на зміст історичної освіти;
- 3) виконання конституційної вимоги щодо сприяння держави історичній свідомості української нації;
- 4) розробка і затвердження концепції історичної науки в Україні та узгодження з нею концептуальних засад історичної освіти;
- 5) подолання шкідливої і, очевидно, нездійсненної спроби «уникнення надмірної залежності історичної науки від дидактично-виховних завдань»³⁸.

По-друге, це роботи присвячені аналізу ролі підручників у формуванні соціальної та національної свідомості, дискусії про критерії створення якісних українських підручників з історії України³⁹. Зокрема звертає на себе увагу стаття Н.Яковенко «Одна Кліо – дві історії», де відома науковець зазначає, що «не викликає сумніву, що дидактична історія – у її сьогоdnішньому українському виконанні – повинна якоюсь продуманою мірою координуватися з «дорогими серцю істинами», тобто з історичною пам'яттю та національною історичною свідомістю»⁴⁰.

По-третє, це роботи в яких аналізуються змістовна та візуальна репрезентація історичної інформації в підручниках з історії України⁴¹. При цьому особливу увагу заслуговують роботи, які пропонують певні методологічні підходи до аналізу матеріалу, це і методологія дослідження

³⁸ Баханова С.С. Сучасний шкільний підручник як історіографічне явище // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. Вип 14, 2008; Удод О. Шкільний підручник як історіографічне явище // Громадянська освіта. – 2008. - №27.

³⁹ Яковенко Н. Одна Кліо – дві історії // «Критика». – К., 2002, ч. 12 (62). - С.12-14; Касьянов Г. Підручники з історії України у світлі критеріїв Міжнародної мережі дослідження підручників / Г. Касьянов // Шкільна історія очима істориків-науковців: Матеріали Робочої наради з моніторингу шкільних підручників історії України / Упорядник Н. Яковенко. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2008. – С.84–89

⁴⁰ Яковенко Н. Одна Кліо – дві історії // «Критика». – К., 2002, ч. 12 (62). - С.14.

⁴¹ Баханова С. С. Моделі української державності 1917–1922 рр. у сучасних шкільних підручниках з історії . канд. іст. наук / Баханова Світлана Степанівна ; Дніпропетров. нац. ун-т ім. Олеся Гончара, [Бердян. держ. пед. ун-т]. – Дніпропетровськ, 2011; Гончаренко Н. Міфи в сучасних підручниках з історії України / Н. Гончаренко // Історична міфологія в сучасній українській культурі. Матеріали дослідження. – К.: Стилос, 1998. – С.68–82.

візуальних образів⁴² і застосування текстуального та візуального контент-аналізу⁴³. Зокрема, у публікації С.Посохова «Проблеми теорії та практики історичної імагології: український вимір» мова йде про те, що «хоча в українській історіографії поступово відбувається усвідомлення складності такого роду проблем, вивчення зарубіжного досвіду, втім, водночас, можна помітити й відродження багатьох однозначних оцінок, акцент на відокремленні, а то й протиставленні народів. Зокрема, автор зосередив увагу на тих оцінках та твердженнях, які зустрічаються в шкільних підручниках з історії України, які вийшли друком у 2018 р. і офіційно рекомендовані для навчання. Результати аналізу підтвердили гіпотезу про ексклюзивний варіант ставлення до історичного спадку як домінуючий підхід. Всі ці підручники, без винятку, пропонують етноцентричне бачення історії, що може стати основою небезпечної стереотипізації «своїх», «чужих» та «інших». Потребою часу є розширення тематичного спектру імагологічних досліджень, а також формування такої професійної етики, яка б сприяла утвердженню принципів взаємоповаги та толерантності в межах сучасного полікультурного світу»⁴⁴.

Таким чином, історіографічна база дипломної роботи є значною. Вона дозволяє спертися на досвід аналізу підручників, розроблений як в межах історичної науки, студій з історії пам'яті, а також підручникомознавства. Проте при цьому спеціальне питання репрезентації сталінської доби в підручниках з історії України не знайшло ще свого вирішення в науковій літературі.

⁴² Яковенко Н. Образ сусіда в українських підручниках з історії // Історія та правознавство. Спецвипуск «Проблеми змісту шкільного курсу нової історії». – 2005, № 34-36. – С. 73-82.

⁴³ Посохов С. Проблеми теорії та практики історичної імагології: український вимір// IDEOLOGY AND POLITICS JOURNAL, № 2(16), 2020 (у другій половині про підручники); Іващенко В.Ю., В.О. Куліков Контент-аналіз зображень в підручниках з історії України для старших класів // Харківський історіографічний збірник. - Вип. 11. – 2012. – С. 207-220.

⁴⁴ Посохов С. Проблеми теорії та практики історичної імагології: український вимір// IDEOLOGY AND POLITICS JOURNAL, № 2(16), 2020. С. 7.

1.3. Методологічні підходи до дослідження репрезентації «сталінського періоду» у навчальних матеріалах

Методологічна база дослідження підручникомознавства повинна включати комплекс принципів, таких як історизм, об'єктивність, системність, пріоритетність та значущість змісту, а також філософські закони, що аналізують пізнавальні, ціннісні та естетичні аспекти відносин людини з навколишнім середовищем. Також слід використовувати системний підхід у якості методологічного засобу для дослідження розвитку історико-педагогічних та історико-книгознавчих явищ. Загальнонаукові методи, як-от порівняльно-історичний, евристичний, моделювання, історіографічний та термінологічний аналіз, а також інтерпретація і узагальнення, мають бути використані поруч зі спеціальними психолого-педагогічними та книгознавчими методами.

Зокрема, важливим для методології є визначення поняття «сталінізм», що представляє собою політичну систему, яка виникла в СРСР, зокрема в Радянській Україні, після завершення внутрішньопартійного протистояння у кінці 1920-х – на початку 1930-х років і тривала до XX з'їзду КПРС у лютому 1956 року. Ця система характеризується сталінською диктатурою, тоталітаризмом, масовими репресіями, розвитком державних установ та правлячої комуністичної партії, цензурою та пропагандою, що сприяла культу особи Сталіна. Масові репресії включали різні форми переслідувань громадян, здійснювані державою на основі несправедливих законів або поза законом. Обоювання класових протиріч призвело до прийняття концепції «посилення класової боротьби» в процесі побудови соціалізму, що стало ідеологічним обґрунтуванням масових репресій і знищення мільйонів людей і соціальних верств, які були оголошені ворогами, а також цілих націй.

Для дослідження підручничознавства можливе використання таких методів:

- історико-книгознавчий аналіз, що досліджує окремі видання і примірники як об'єкти історії та культури певної епохи, використовуючи прийоми літературознавства, мистецтвознавства і археографії;

- бібліографічний метод, заснований на вивченні книжкових творів за зовнішніми, фактичними даними, що включає друкарський метод оцінки книг як об'єктів матеріальної культури і поліграфічного мистецтва;

- історико-педагогічний аналіз і синтез, застосовуються для дослідження історії навчальної літератури і вивчення думок науковців і практиків про процес створення підручників;

- проблемно-генетичний метод для виявлення основ теоретичних засад підручничознавства і їх практичного застосування в освіті;

- аналітико-тематичний метод для визначення значущості навчальних книжок з точки зору їх пріоритетності та змісту;

- структурно-типологічний метод для аналізу різних видів видань та вивчення типології навчальної літератури;

- функціональний метод, що використовується для класифікації навчальних книжок за їх призначенням;

- метод педагогічного наукового спостереження, який передбачає цілеспрямоване сприйняття дослідником досвіду об'єкта у природних умовах;

- педагогічний експеримент, організований з метою перевірки інновацій і підтвердження гіпотез;

- контент-аналіз для дослідження особливостей навчальної літератури, управлінських систем та нормативно-правової бази в сфері підручникотворення.

Зокрема, метод контент-аналізу широко використовується для дослідження підручникотворення, оскільки він дозволяє об'єктивно та систематично аналізувати зміст навчальних матеріалів. Основні аспекти його використання включають:

- аналіз структури та змісту підручників;
- оцінку ідеологічної або культурної спрямованості;
- аналіз відповідності стандартам;
- дослідження розвитку ключових компетентностей.

Контент-аналіз дозволяє визначити, як у підручниках представлено матеріал для формування критичного мислення, навичок співпраці, екологічної свідомості, цифрових компетентностей тощо.

В українських дослідженнях контент-аналіз використовувався для вивчення підручників, щоб оцінити: якість і доступність навчального матеріалу, баланс між текстовим, ілюстративним і практичним контентом, відображення національної культури та традицій у підручниках.

В даній роботі цей метод використовувався і при аналізі навчальних візуальних матеріалів. Зокрема, йшлося про підрахунки історичних процесів, які знайшли відображення в візуальних образах. Зокрема, процеси індустріалізації, історичні процеси в сільському господарстві, культурні процеси, релігійні, соціальні.

Цей метод є основою для науково обґрунтованого вдосконалення змісту підручників та навчальних матеріалів.

В роботі досліджуються способи, якими період «сталінської доби» (1920-1930-х рр.) відображається в українських підручниках та навчальних матеріалах з історії України з 1991 по 2023 рік. Аналізується зміст, характери, оцінки та підходи до подання інформації про цей період історії, звертаючи увагу на вплив сучасних політичних та культурних чинників.

Дослідницький внесок полягає в тому, що цей період охоплюється вперше з 1991 до 2023 року, а також зосереджується на аналізі навчальних матеріалів, що робить роботу унікальною. Врахування як політичних, так і соціокультурних аспектів дозволяє розглянути репрезентацію «сталінської доби» в українському освітньому середовищі у комплексі.

РОЗДІЛ II. ЗМІСТОВНА РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ СТАЛІНСЬКОГО ПЕРІОДУ У НАВЧАЛЬНИХ МАТЕРІАЛАХ (1991-2023)

2.1. Періодизація та характеристики «сталінського періоду» крізь призму назв розділів та підрозділів українських підручників, присвячених висвітленню історичних подій 1920-1930-х рр.

У даному підрозділі ми зосередимося на питанні чи стала «сталінська доба» окремою темою під час викладення історичного матеріалу, присвяченого періоду 1920-1930-х рр., та які характеристики цього періоду надавалися у підручниках з історії України протягом останніх десятиліть. Джерелом для відповіді на ці питання стануть для нас періодизація та назви розділів та підрозділів підручників з історії України, присвячені висвітленню історичних подій та процесів 1920-1930-х рр. Саме вони орієнтують читача на сприйняття матеріалу та задають загальну характеристику періодам, що вивчаються.

У підручниках з історії України доба сталінізму є частиною періоду так званого «встановлення радянської влади» – періоду суперечливого, який включає в себе і позитивні процеси, наприклад, українізацію, але одночасно і негативні явища 1930-х років. Це відбивається у назвах розділів, присвячених цьому періоду в цілому.

Аналіз назв розділів перших підручників з історії України доби Незалежності дозволяє говорити, що протягом 1990-х років вони носили нейтральний характер. В цілому історичний період характеризувався економічними та соціальними процесами, які відбувалися протягом цього часу. Більше того період 1920-1930 років як правило розглядався у двох розділах та був поділений за хронологічним принципом. Перший розділ був присвячений 1920-м рокам та Новій економічній політиці. Наприклад, у підручнику за редакцією С. Кульчицького 1993 року видання розділ мав

назву «УСРР в роки нової економічної політики (1921 – 1928 рр.)»⁴⁵. Другий розділ мав загальну назву «Соціально-економічні та політичні перетворення 1929 – 1938 рр.». Звертає увагу, що назва не містить характеристику політичних перетворень цього часу, хоча і визначає цю тему як одну з провідних. Проте назви підрозділів свідчать, що фактично тема формування режиму «Посилання адміністративно-командної системи» міститься у розділі, присвяченого 1920-м рр., розділ же присвячений 1930-м рр. має розділи «успіхи та труднощі індустріалізації», підрозділ про колективізацію та розвиток культури та підрозділ про соціальну незахищеність людини в новому режимі.⁴⁶ Таким чином, основні теми, що виносяться на розгляд та їхні формулювання наслідують історіографічну традицію радянських часів.

Назви розділів зберігаються і в підручнику С. Кульчицького, М.Ковалю, Ю. Лебедевої «Історія України (10 клас)» 1998 року видання⁴⁷. Проте назви підрозділів автори формулюють у більш нейтральному стилі. Так, замість підрозділу присвяченого посиленню адміністративно-командній системі з'являється розділ «суспільно-політично та культурне життя», також підручник містить окремий розділ присвячений відродженню народного господарства, а підрозділ про соціальну незахищеність людини в 1930-х рр. переформулюються у «суспільно-політичне життя».

Єдиний виняток: у розділі VII підрозділи 3 і 4 мали такі назви:

У підручнику за авторством

1. Перехід до мирного будівництва
2. Запровадження нової економічної політики
3. Утворення Союзу РСР і Україна

⁴⁵ Кульчицький С. В. Історія України, частина 1 : підручник для закладів загальної середньої освіти / С. В. Кульчицький, Ю. Курносів, М. Коваль. Київ : Освіта, 1993.

⁴⁶ Кульчицький С. В. Історія України, частина 1 : підручник для закладів загальної середньої освіти / С. В. Кульчицький, Ю. Курносів, М. Коваль. Київ : Освіта, 1993.

⁴⁷ Кульчицький С. В. Історія України (10 клас) : підручник для закладів загальної середньої освіти / С. В. Кульчицький, М. Коваль, Ю. Лебедева. Київ : Освіта, 1998. 288 с.

4. Відродження народного господарства
5. Посилення адміністративно-командної системи
6. Перші кроки культурного будівництва

Розділ VII. Соціально-економічні та політичні перетворення 1929 – 1938 рр.

1. Успіхи і труднощі індустріалізації
2. Колективізація сільського господарства
3. Становище у сфері культури
4. Соціальна незахищеність людини⁴⁸.

Цікаво що у підручнику за редакцією Ф.Турченка «Новітня історія України» 1998 року другий розділ, присвячений 1930-м рокам отримує навіть більш позитивні конотації, фокусуючись на економічних процесах цього періоду, він має назву «Радянська модернізація України (1928 – 1940 роки)»⁴⁹. Поняття модернізації має позитивне значення та означає «постійний процес адаптації системи освіти до нових суспільних викликів і потреб»⁵⁰. У контексті суспільних змін, модернізація часто розглядається як перехід від традиційних до сучасних форм організації та управління, що передбачає структурні реформи⁵¹.

Таким чином, модернізація є динамічним процесом, який відповідає на виклики часу і сприяє розвитку через впровадження нових технологій, методів або підходів у певній галузі або суспільстві загалом. Проте назви підрозділів в цьому розділі конкретизують поняття саме феномену радянської модернізації. В цьому підручнику підрозділ про індустріалізацію отримує назву «сталінська індустріалізація», що

⁴⁸ Кульчицький С. В. Історія України, частина 1 : підручник для закладів загальної середньої освіти / С. В. Кульчицький, Ю. Курносів, М. Коваль. Київ : Освіта, 1998. С. 254-255.

⁴⁹ Турченко Ф. Г. Новітня історія України : підручник для закладів загальної середньої освіти / Ф. Г. Турченко. Київ : Генеза, 1998. 340 с

⁵⁰ Ковальчук О. Модернізація системи освіти в Україні: сучасні виклики та перспективи. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Педагогіка. 2019. №2(45). С. 45-52.

⁵¹ Бевзенко В. Цифрові архіви в Україні: проблеми і перспективи розвитку. *Архіви України*. 2015. №4(2). С. 15-27.

підкреслює її волюнтаристський характер. Підрозділ про колективізацію називається «колективізація та розселянювання України», що також вказує на негативні наслідки цих процесів. З'являються підрозділи про зміну політичного курсу ВКП(б) та голодомор 1932-1933 рр. Таким чином, ми бачимо, що наприкінці 1990-х рр. відбувається переосмислення історичних процесів 1920-1930-х рр., що знаходить відображення і в шкільній програмі.

Подібна структура розділів зберігається і в підручнику Ф.Турченка «Новітня історія України» 2003 року видання. Проте відбувається переосмислення змісту історичних процесів цього періоду: з'являються нові підрозділи, які конкретизують ситуацію, що склалася в сільському господарстві країни та підрозділ, присвячений репресіям радянського режиму – «Масові репресії та їх жертви в Україні»⁵².

В цей же рік видається і підручник за авторства С. Кульчицького та Ю. Шаповала, знаного фахівця з проблем більшовицького терору та комуністичної спецслужби в Україні та в СРСР. Проте і в цьому підручнику розділ присвячений періоду з 1929 до 1938 рр. також носить назву «Радянська модернізація України», а назви підрозділі хоча і не мають нейтральний характер завдяки означенням «сталінська індустріалізація», «суцільна колективізація» проте цей підручник не містить підрозділу про сталінські репресії та голодомор.

Таким чином, ми бачимо, що на початку 2000-х рр. існують різні версії підручників, які пропонують різні варіанти оцінки подій 1930-х рр. Цей факт вірогідно можна пояснити політичними причинами. В 2003 році підходив до кінця другий строк президенства Л. Кучми, попереду були вибори 2004 року на яких від опозиції був висунутий В. Ющенко, хоча правлячі еліти розраховували на вибір власного кандидата В. Януковича. Питання про те наскільки прямо політичні баталії впливають на зміст

⁵² Турченко Ф. Г. Новітня історія України : підручник для закладів загальної середньої освіти / Ф. Г. Турченко. Київ : Генеза, 2003. 348 с.

шкільної історичної освіти залишається дискусійним, проте політичний клімат вірогідно впливав на авторів підручників, їх замовників та рецензентів.

Наступний етап видання підручників настає на початку 2010-х рр. Цікаво, що в цей час видаються два набори підручників в яких зникає фактично період 1920-1930-х рр. Так, це стосується підручника Ф.Турченка (обидва підручника для 10 і 11 класів видані в той самий рік з однаковим дизайном, але розділу не мають)⁵³. Також подібна ситуація з підручником О.Реєнта 2010 року для 10 класу⁵⁴.

На початку 2010-х рр. автори відмовляються від поняття модернізації у назві розділів, повертаючись до формулювань С. Кульчицького 1990-х рр. Так, в підручнику, виданому в 2012 році за авторства О.Пометун та Н. Гупан розділи мають аналогічні назви підручнику С.Кульчицького з тією різницею, що з назви розділу присвяченого 1930-м рр. зникає згадка політичних перетворень - «Соціально-економічні перетворення у радянській Україні (1929-1939), хоча один із підрозділів цього розділу носить назву «Модернізація промисловості», замість традиційної для підручників підрозділу присвяченого індустріалізації, хоча термін «суцільна колективізація» зберігається у назві одного з підрозділів.

Таким чином, видані підручники в період з 1991 року до 2014 року зберігали спадок традицій радянської історіографії з періодизації та частково найменування історичних процесів, виділення найважливіших проблем в міжвоєнний період. Хоча одночасно відбувається і розширення історичної проблематики поява нових історичних тем соціальної незахищеності радянської людини, голодомору, наслідків колективізації та ціни індустріалізації, формування адміністративно-командної системи.

⁵³ Турченко Ф. Г. Історія України (10 клас) : підручник для закладів загальної середньої освіти / Ф. Г. Турченко. Київ : Генеза, 2010. 310 с.

⁵⁴ Реєнт О. П. Історія України (10 клас) : підручник для закладів загальної середньої освіти / О. П. Реєнт, О. Малій. Київ : Генеза, 2010. 300 с.

Після 2014 року, коли сталися революція Гідності та Євромайдан, можна говорити, що відбулося переосмислення значення та сутності цього періоду. Так, в підручнику В. Власова та С. Кульчицького підрозділ, присвячений 1930-м рр. отримує назву «Утвердження комуністичного тоталітарного режиму в Україні». Фактично саме політичні процеси починають визначати характер подій цього історичного періоду і отримують при цьому характеристику тоталітарного режиму. Назви підрозділів включають означення, що звертають увагу учнів на наслідки процесів, наприклад, «формована індустріалізація», «суспільна колективізація». Більше того в цьому підручнику цілих два розділів, присвячені репресіям в Україні: «Масові репресії в радянській Україні» та «Ідеологізація суспільного життя та репресій у радянській Україні».

В підручнику під редакцією О. Пометун 2018 року⁵⁵ також увесь період 1920-1930-х років охоплений одним підрозділом, який має також назву, що і у вищеназваному підручнику «Установлення й утвердження комуністичного тоталітарного режиму в Україні». Проте назви підрозділів носять більш нейтральний характер «трансформаційні процеси в суспільно-політичному житті», «життя українського села», «громадсько-політичні реалії», «зрушення у промисловості і господарюванні».

Ситуація повномасштабного вторгнення 24 лютого 2022 року не могла не відобразитися на змісті підручників тим більше, що сучасні події швидко стали складовою навчальної програми агресора. В українських підручниках з історії України відбувається наступний крок у переосмисленні змісту та значення історичних процесів міжвоєнного періоду. В підручнику В. Власова, С. Кульчицького, виданому в 2023 році підрозділ, присвячений висвітленню подій 1920-1930-х рр., носить назву «Україна у складі тоталітарної імперії – Союзу Радянських Советських Соціалістичних Республік». Таким чином, ми бачимо конструювання

⁵⁵ Пометун О. І. Історія України (рівень стандарту) : підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти / О. І. Пометун, Н. М. Гупан. Київ : УОВЦ «Оріон», 2018. 256 с.

деколонізаційної версії історії України, де вона виступає жертвою «тоталітарної імперії». Проте назви підрозділів фактично не змінюються, окрім того що додається практичне заняття «Петлюра і «петлюрівщина»: (де)конструкція імперського міфу»⁵⁶.

Таким чином, якщо спочатку у перші роки незалежності України кількість підрозділів з теми сталінізму в підручниках була незначною, то у подальшому – до 2023 року вона постійно збільшувалася. Додавалися нові підрозділи – про масові репресії, голодомор, драматичні події культурного життя (що свідчить про більш докладну інтерпретацію певних подій).

Назви підрозділів не зазнавали істотних змін, що свідчить про історичну традицію написання підручників. Водночас зміст підрозділів зазнавав досить значних змін (наприклад, спочатку про життя людей писали у підрозділі з повсякдення, а потім у підрозділі про голодомор). У назвах підрозділів певним явищам та подіям надавалися характеристики, виходячи з інтересів українського народу, а не СРСР.

Характеризуючи історичні події, слід вказати, що в якості основних подій виділяються саме негативні риси сталінізму, а незначні позитивні (розвиток промисловості тощо) відходять на другий план. Активно використовуються слова «доба сталінізму», «сталінізм», «тоталітаризм», домінує саме політична історія, а місце історії повсякдення дещо відсувається на другий план.

Підводячи підсумки, можна сказати, що аналіз назв розділів та підрозділів у підручниках з історії України доби Незалежності дає можливість надати наступну періодизацію процесу переосмислення сутності історичного періоду 1920-1930-х рр. в межах шкільної освіти. Так, перший етап початку 1990-х рр. характеризується впливом термінології радянської історіографії та її соціально-економічної

⁵⁶ Власов В. С. Історія України (рівень стандарту) : підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти / В. С. Власов, С. В. Кульчицький, О. Є. Панарін. Київ : Літера ЛТД, 2023. 312 с.

періодизації на зміст українських підручників. Другий етап, можна виділити з кінця 1990-х рр. коли активно додаються нові теми, пов'язані з голодомором, масовими репресіями, наслідками колективізації. Третій етап, розпочинається після 2014 року та характеризується переосмисленням характеру процесів, зміни соціально-економічних характеристик на увагу до політичних процесів пов'язаних з розбудовою тоталітарного режиму та тоталітарної імперії.

У цілому еволюція підручників з історії України, що охоплюють період 1920-1930-х років, відображає значні зміни у підходах до викладання історії в школах. Ці підручники демонструють не лише розвиток історичної науки, але й зміни в освітній політиці, підходах до навчання, а також впровадження сучасних технологій у навчальний процес.

Також можна визначити і зміну змістовних складових текстів підручників. Перші підручники, такі як «Історія України 10-11 клас. Частина 1» С. Кульчицького, надавали базові знання про події 1920-1930-х років, але мали певні обмеження. Опис подій був стиснутим, відсутні були практичні завдання, архівні джерела подавалися в обмеженій кількості, а хронологія подій не завжди була чіткою, що могло призвести до плутанини серед учнів. Крім того, термінологія часто не пояснювалася, що ускладнювало розуміння складних історичних процесів.

Еволюція та удосконалення (1998–2010 роки)

З розвитком підручників відбувалися позитивні зміни: додано візуальні матеріали, введено нову термінологію, додатково розширено розділи, зокрема тему Голодомору. В підручниках цього періоду з'явилися висновки до кожної теми, що допомагало учням краще структурувати інформацію. Також збільшилася кількість архівних матеріалів, що зробило можливим більш глибоке вивчення історичних подій. Проте, на цьому етапі практичні завдання все ще залишалися недостатньо розвиненими.

Модернізація підручників (2018 рік)

Підручники 2018 року демонструють значний прогрес у викладанні історії України. Вони пропонують комплексний підхід до вивчення політичних, економічних та культурних аспектів періоду становлення радянської влади. Практичні заняття, інтеграція теоретичних знань з аналізом історичних документів стали важливим елементом навчального процесу. Введення хронологічних таблиць, словників термінів та використання візуальних джерел значно підвищили ефективність навчання. Ці підручники орієнтовані на розвиток критичного мислення у школярів, що відповідає сучасним вимогам до освіти.

Сучасний підхід (2023 рік)

Підручники 2023 року, такі як «Історія України» (рівень стандарту) авторства Г. Хлібовської, М. Крижановської, О. Наумчук, представляють подальший розвиток освітнього процесу. Вони забезпечують більш структурований та детальний аналіз подій, акцентуючи увагу на репресіях, ідеологічному контролі та соціально-економічних змінах. Важливою особливістю цих підручників є інтеграція сучасних технологій, таких як QR-коди для доступу до документальних фільмів, що робить навчання більш інтерактивним і доступним. Завдання для розвитку критичного мислення, велика кількість візуальних джерел та документів дозволяють учням глибше зануритися в історичні події та краще їх розуміти.

З розвитком підручників від 1993 до 2023 року спостерігається тенденція до деталізації та розширення матеріалу, зокрема через додавання архівних джерел та візуальних матеріалів. Важливим аспектом стала також збільшена увага до розвитку критичного мислення у школярів через практичні завдання та аналіз документів. Підручники стають більш інноваційними, використовуючи сучасні технології для поліпшення навчального процесу.

Отже, еволюція підручників з історії України відображає суттєві зміни у підходах до викладання історії, підкреслюючи важливість розвитку критичного мислення та всебічного розуміння історичних процесів. Сучасні

підручники пропонують глибокий аналіз складних періодів української історії, інтегруючи теоретичні знання з практичними навичками, що робить їх важливим інструментом для підготовки свідомих і освічених громадян. Від початкового етапу, коли виклад подій був більш стислим і обмеженим, до сучасних підручників, які акцентують увагу на критичному переосмисленні сталінізму, цей розвиток відображає зростаючу складність і глибину підходу до навчання історії.

Отже, всі питання та завдання, що представлені у підручниках, залежно від ступеня самостійності учнів, можуть бути класифіковані як репродуктивні чи продуктивні. Репродуктивні завдання вимагають від учнів простого відтворення знань, тоді як продуктивні завдання залучають до трансформації вже набутих знань, вимагаючи від них істотних змін у структурі засвоєння або пошуку нових ідей.

Зміст навчальних матеріалів у підручнику може бути структурований на основі різних принципів: генетичного (за історичною послідовністю), логічного (згідно з сучасною логічною структурою відповідної науки) та психологічного (з урахуванням когнітивних можливостей учнів). У більшості випадків ці принципи комбінуються у підручниках.

У процесі навчання викладач використовує підручник як основу для конкретизації навчальної програми, визначення змісту запланованих тем, тлумачення програмних питань та навчання студентів методикам роботи. Підручник також є незамінним під час підготовки студентами домашніх завдань і повторення вивченого матеріалу.

Оскільки зміст підручника часто є дуже конспективним, учням необхідно доповнювати його додатковою інформацією для забезпечення глибокого розуміння матеріалу. Тому важливо використовувати додаткові навчальні ресурси.

Навчальні заклади працюють за програмами і підручниками, затвердженими Міністерством освіти і науки, виконуючи освітні та

виховні завдання, відповідно до вікових особливостей і природних здібностей учнів.

Навчальні посібники, такі як атласи, словники, збірники завдань і вправ, розширюють зміст підручників, включаючи додаткові, актуальні і довідкові матеріали, що допомагають учням поглиблювати і закріплювати знання, отримані з підручників.

Якість підручників і навчальних посібників має відповідати високим стандартам, оскільки вони сприяють формуванню в учнів навичок самостійного навчання і самоконтролю, керуючи цими процесами.

Сучасні підручники включають більше критичного аналізу та контекстуалізації, звертаючи увагу на соціокультурні та політичні аспекти «сталінської доби». Також, у зв'язку з війною Росії проти України, відслідковується посилення українського патріотизму та ідентичності в контексті подій «сталінської доби».

Дослідження репрезентації «сталінської доби» в українських підручниках та навчальних матеріалах з історії України з 1990-2023-х рр. виявило значні зміни в сприйнятті цього періоду історії. Від початкової тенденції до демітологізації та критичного переосмислення до збільшення уваги до негативних аспектів, зокрема, репресій та Голодомору, у зв'язку з історичними подіями та конфліктами в Незалежній Україні.

Дослідження може послужити основою для подальших досліджень історичного сприйняття та його впливу на сучасне суспільство. Воно може вказати на те, які аспекти історії потребують подальшого вивчення та уваги з боку наукової спільноти.

У цілому дослідження свідчить про поступовий процес формування об'єктивного та критичного сприйняття «сталінської доби» в українському освітньому середовищі, що є важливим кроком у розвитку суспільства та його здатності вивчати та розуміти власну історію. Отримані результати мають важливе практичне значення для

формулювання освітніх стратегій та програм в Україні, допоможуть у формуванні об'єктивного уявлення про історію серед широкої громадськості та посприяють покращенню розуміння інших національних історій.

Тим не менш, в області підручничознавства все ще залишається значний простір для подальшого структурування. Підручник як самостійний предмет методичної науки і теорії підручника все ще потребує глибшого вивчення. Щодо структури та змісту, підручник повинен чітко спрямовувати на виконання освітніх, розвивальних, виховних і управлінських функцій.

2.2. Події та герої «добы сталінізму» в українських підручниках

Сталінізм представляє собою політичну систему, яка зародилася в СРСР, зокрема в Радянській Україні та інших союзних республіках, в результаті внутрішньопартійного протистояння кінця 1920-х – початку 1930-х років, та проіснувала до XX з'їзду КПРС у лютому 1956 року. Ця система характеризується диктатурою Сталіна, тоталітарним режимом, масовими репресіями, збільшенням числа державних установ та комуністичної партії, а також цензурою та пропагандою, які сприяли формуванню культу особи Сталіна.

Історично сталінізм визначається як один з типів тоталітаризму, який формувався у радянському суспільстві після приходу до влади І.В. Сталіна і тривав до його смерті у 1953 році. Важливо зазначити, що певні аспекти сталінізму продовжували існувати навіть після смерті диктатора, хоча і були помітно послаблені під час «відлиги», ініційованої М.С. Хрущовим.

Дж. Джентіле, італійський мислитель та один із теоретиків фашизму, вважав, що тоталітаризм передбачає розчинення

індивідуальності в тотальних політичних структурах. Описуючи сталінізм, поряд з такими явищами як гітлеризм та маоїзм, слід відзначити, що А. Кьостлер, Дж.Оруелл, М. Бердяєв та інші автори вважають тоталітаризм суспільством, яке кардинально відрізняється від інших історичних типів соціумів⁵⁷. Тоталітарний режим у їхніх концепціях складається з наступних основних компонентів:

- всеосяжна ідеологія, яка звертається до інстинктів людей;
- згуртована правляча політична партія, озброєна цією ідеологією, яка контролює всі аспекти суспільного життя;
- вождь, наділений надприродними здібностями;
- апарат неперервного масового терору.

Наявність цих елементів в Україні між 1922 і 1953 роками дозволяє визначити сталінізм як одну з форм тоталітаризму (поряд з нацизмом і фашизмом). Важливо відзначити, що точкою відліку встановлення сталінізму вважається 3 квітня 1922 року, коли пленум ЦК Компартії обрав Й.В. Сталіна на чолі ЦК.

І хоча радянський період свідчив про різні підходи до оцінки Сталіна як особистості та його історичної ролі, прославлений у раніше згаданих біографії образ згодом піддався різкій критиці в часи перебудови під керівництвом Горбачова. Визнаючи твердження радянського автора про те, що ключові лінії управління процесом соціалістичного будівництва у другій половині 20-х початку 50-х років зосередились у руках Сталіна, можна розглянути це як доказ зловісної природи суспільства, створеного під його диктатурою, де репресії були невід'ємним інструментом.

Початок сталінізму збігається з періодом нової економічної політики радянської влади, яка спричинила важливі політичні протиріччя в суспільстві, зокрема через появу недержавних підприємств.

⁵⁷ Шитюк М. М., Ніколаєв І. Є. Тоталітарний режим і військовослужбовці та працівники органів ДПУ-НКВС України в 20-50- ті роки ХХ століття. Миколаїв, 2007. С. 44-45.

Різноманіття форм власності вимагало демократизації політичного життя, оскільки «приватний сектор прагнув впливу на політичні та юридичні рішення, щоб забезпечити захист своїх економічних інтересів»⁵⁸.

Однак сталінізм передбачав консолідацію одноосібної влади, небажану до поділу. Розвиток ринкових відносин був перешкодою для сталінізму. Соціальні проблеми, такі як поява заможних непманів і безробіття, загострили ситуацію в суспільстві. Противники недавньої «червоногвардійської атаки на капітал» критикували цей «крок назад». Ці погляди стали соціальною основою сталінізму, підтримуючи ідею особистої влади Сталіна.

Масові репресії представляють різні види жорстоких заходів проти громадян, впроваджених державою на підставі антигуманних законодавств або поза законом. Ідеалізація «антагоністичних» класових суперечок сприяла узаконенню концепції про «посилення класової боротьби» під час створення соціалізму, що стало ідеологічною основою для масових репресій та винищення мільйонів людей, цілих соціальних шарів і народів, які були проголошені ворожими.

Репресії означають застосування насилля державою до своїх громадян за політичними мотивами. При цьому, держоргани можуть керуватися антинародними законами або діяти нелегально. Державне насилля виявляється у різних формах розправи чи примусових заходах. Репресії були ключовим інструментом сталінізму та методом виконання завдань, поставлених урядом перед народом, маючи організований та цілеспрямований характер, і вразили всі верстви українського народу, найсильніше вдаривши по селянству.

Згідно з основами марксизму, пролетаріат, диктатура якого встановлюється після соціалістичної революції, має право на революційне насильство для придушення опору звергнутих експлуатаційних класів.

⁵⁸ Бойко О. Д. Історія України : навч. посіб, 3-тє вид. Київ : Академвидав, 2008. С. 379.

Компартія, приймаючи владу пролетаріату, організовує і керує репресивною системою, зокрема проти національно-визвольного руху⁵⁹.

Так більшовицька державність міцніла через насильство, що виявилось в масових репресіях, тісно пов'язаних із сталінізмом, який разом з більшовизмом і комунізмом був частиною єдиної ідеології тоталітарної радянської імперії⁶⁰. У 1927-1990 роках у Радянській Україні понад мільйон осіб були арештовані каральними органами, з них понад половина були українцями, 545 тисяч були засуджені, включно з 140 тисячами розстріляних⁶¹.

Каральні органи, що проводили репресії в Україні протягом років, включали Всеукраїнську надзвичайну комісію (ЧК) (1918-1922), ОДПУ при Раднаркомі (1923-1934 р.), Наркомат внутрішніх справ (НКВС), Наркомат держбезпеки (НКДБ) (1941 р.), Головне управління держбезпеки НКВС, НКДБ (1943–1946 рр.), Міністерство державної безпеки (1946–1953 рр.).

Систематичне вивчення природи та сутності сталінських репресій в Україні розпочалося у другій половині 1980-х років. Тоді в українській історіографії, яка лише починала звільнятися від радянських стереотипів, поширилася думка, що у 1920-х роках була своєрідна пауза в «червоногвардійській атаці на капітал», яка проявилася у впровадженні нової економічної політики, обмеженому допуску приватної власності та вільного підприємництва в економіку радянських республік, які формально були незалежними до кінця грудня 1922 року.

Однак, лібералізація зачепила лише легку та харчову промисловість, аграрний сектор та торгівельні організації і проводилася в межах певних обмежень. В період зміцнення сталінізму політична структура УСРР

⁵⁹ Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні 1917-1953 рр. : суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. У 2 кн. Кн. 1. Київ, 1994. С. 13.

⁶⁰ Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні 1917-1953 рр. : суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. У 2 кн. Кн. 1. Київ, 1994. С. 14.

⁶¹ Веденєєв Д. Політичні репресії 1920-1980-х та проблеми формування національної пам'яті. URL: <https://www.istpravda.com.ua/research/50db659307b77>

залишалася під тісним контролем Російської Комуністичної партії (більшовиків), яка після створення у 1922 році Союзу Радянських Соціалістичних Республік (СРСР) отримала нову назву – Всесоюзна Комуністична партія (більшовиків) – ВКП(б). 22 березня 1922 року Надзвичайна комісія (ЧК) за рішенням Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету (ВУЦВК) була перетворена в Державне політичне управління. Як підкреслював І. Р. Білас, «на ділі - в аспекті позасудових репресій та повної відсутності контролю - новостворене ДПУ (ГПУ) зберегло усі характеристики ВНК (ВЧК)»⁶².

Спеціальний інструмент репресій проти українського селянства став голод 1921-1923 років. «Зінтенсифікувавши голод за допомогою численних конфіскацій продовольства, Москва фактично перевірила його як ефективний метод придушення антибільшовицького повстання»⁶³. Через такі дії лідери повстанського руху втратили підтримку з боку голодуючих селян.

У 1928-1929 роках в УСРР за «спекуляцію» судили 33 тис. селян⁶⁴. Репресії проти тих, кого називали «класовими ворогами», відбувалися також у містах. У 1928 році ОДПУ організувало сфабрикований судовий процес, відомий як «шахтинська справа». До суду було притягнуто 53 особи; 49 обвинувачених було визнано винними, 11 з них засуджено до смертної кари, хоча шестеро з них отримали замість неї тривале ув'язнення⁶⁵. Історики визнали, що «шахтинська справа» була навмисно сфальсифікована для залякування технічної інтелігенції.

Зміцнення сталінізму супроводжувалося посиленням репресивної політики. «Репресивно-каральний апарат НК-ВНК-ДПУ- ОДПУ (ЧК-ВЧК-ГПУ-ОГПУ) не тільки політично, але й організаційно перебував під

⁶² Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні 1917-1953 рр. : суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. У 2 кн. Кн. 1. Київ, 1994. С. 86.

⁶³ Бойко О. Д. Історія України : навч. посіб, 3-тє вид. Київ : Академвидав, 2008. С. 374.

⁶⁴ Закріплення радянської влади в Україні (1929-1938). URL: https://elib.lntu.edu.ua/sites/default/files/elib_upload/%D0%95%D0%9D%D0%9F/page14.html.

⁶⁵ Бойко О. Д. Історія України : навч. посіб, 3-тє вид. Київ : Академвидав, 2008. С. 424.

контролем компартії, будучи її ударною частиною, що постійно вдосконалювалася, трансформувалася у відповідності до умов політичного режиму»⁶⁶.

Й. В. Сталін ще у 1928 році на засіданні ЦК компартії сформулював тезу про зростання класових конфліктів з посиленням соціалістичної влади, яка стала ідеологічним підґрунтям для репресій. У 1938 році він узагальнив цю концепцію як «загострення класової боротьби на шляху від капіталізму до соціалізму». За його словами, на шляху до соціалістичного ладу класові протистояння ставали надзвичайно гострими через активний опір решток експлуататорських класів, що призвело до розгортання жорстоких репресій в Радянському Союзі в кінці 1920-х і протягом 1930-х років.

Осіною 1929 року ОДПУ оголосило про «викриття» організації «Спілка визволення України» (СВУ), суд над членами якої відбувся у березні 1930 року. Серед 45 підсудних були видатні українські громадські і культурні діячі, звинувачені в спробах відновлення в Україні буржуазного порядку, що призвело до репресій проти близько 5 тисяч осіб, включаючи студентів та інтелігенцію.

На XVI з'їзді влітку 1930 року І. В. Сталін визнав репресії необхідним елементом політики⁶⁷. Невдовзі було «викрито» ще одну вигадану організацію - Український національний центр (УНЦ), керівництво якої спочатку приписали М. С. Грушевському. Він був заарештований у 1931 році і змушений зізнатися у зв'язках з контрреволюційною діяльністю, але пізніше відкинув свої слова. Справа УНЦ завершилася засудженням 50 осіб у 1932 році. Грушевський, хоча й звільнений, був змушений переїхати до Москви.

1931 року був заарештований Максим Рильський, який після п'ятимісячного ув'язнення у Київській Лук'янівській в'язниці був

⁶⁶ Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні 1917-1953 рр. : суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. У 2 кн. Кн. 1. Київ, 1994. С. 94.

⁶⁷ Бойко О. Д. Історія України : навч. посіб, 3-тє вид. Київ : Академвидав, 2008. С. 422.

звільнений. Після цього його творчість зазнала змін, ставши більш відданою радянській реальності.

У грудні 1933 року відбувся арешт видатного театрального режисера, очільника театру «Березіль» Л. Курбаса. У квітні наступного року він був засуджений до п'ятирічного ув'язнення. Драматург М. Куліш, чий твори інсценували в цьому театрі, був арештований у грудні 1934 року і засуджений до десяти років в'язниці у березні 1935 року. 26 грудня 1933 року сатирик О. Вишня був арештований за звинуваченням у змові у справі Української Військової Організації (УВО), і засуджений до десяти років табірною ув'язнення. Також в рамках цієї справи репресії зазнав М.Ірчан.

10 липня 1934 року було створено Народний комісаріат внутрішніх справ (НКВС) СРСР, що став основним органом політичного терору та злочинів проти людяності.

Після вбивства С. М. Кірова, першого секретаря Ленінградського обкому ВКП(б) 1 грудня 1934 року, розгорнулася нова хвиля репресій, зокрема проти прибічників українізації, управлінців, культурних діячів.

Однією з перших жертв став український прозаїк Валер'ян Підмогильний, заарештований 8 грудня 1934 року за звинуваченням у терористичній діяльності. Під тортурами він зізнався 11 січня 1935 року у належності до групи націоналістично налаштованих письменників.

У грудні 1934 року трохи раніше загинули 300 кобзарів і лірників, чий інструменти оголошені класово ворожими, арештовані та розстріляні в Харкові. У 1935 році був арештований Микола Зеров, український поет-неокласик, а наступного року – художник Михайло Бойчук, засновник стилю монументального мистецтва неовізантизму, який був страчений разом з учнями Іваном Падалкою та Василем Седляром у 1937 році.

Стосовно українських селян, репресивним характером мали заходи сталінського керівництва 1920-х років, зокрема хлібозаготівельні кампанії та примусова колективізація. Наприкінці 1928 року було

колективізовано лише 4% сільськогосподарських земель⁶⁸. Відповідно до рішень пленуму ЦК компартії у 1929 році, розгорнуто форсовану колективізацію, яка супроводжувалася ліквідацією куркульства. До червня 1931 року з України було депортовано понад 98,5 тис. селянських господарств⁶⁹.

Внаслідок відчуження українських селян від плодів їхньої праці, що спричинило зниження урожайності, радянське керівництво під проводом Сталіна застосувало примусове вилучення усієї врожайної продукції, викликавши Голодомор, внаслідок якого померло щонайменше «у 1932 році – 250 тисяч осіб, у 1933 – 3 мільйони 530 тисяч, у 1934 – 160 тисяч. Загалом приблизно 3,9 мільйонів»⁷⁰.

Згідно з О. Д. Бойко, причини Голодомору включають⁷¹:

а) судове переслідування та розстріли (зокрема, за постановою ВЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1932 року, відому як «закон про п'ять колосків», який під загрозою розстрілу та конфіскації майна карав за крадіжку колгоспного та кооперативного майна; на початок 1933 року було засуджено 54,6 тис. осіб, з них 2 тис. розстріляно;

б) «чорні дошки» – статус, накладений на села чи райони в УСРР, що включав блокування та заборону виїзду за їх межі, вилучення харчів, заборону торгівлі. До грудня 1932 р. понад 400 колгоспів було занесено на «чорну дошку»⁷²;

в) «товарні репресії» – влада призупинила постачання продовольства в сільські райони до кінця 1932 року у 82 районах⁷³;

г) декулакізація;

д) депортації.

⁶⁸ Бойко О. Д. Історія України : навч. посіб, 3-тє вид. Київ : Академвидав, 2008. С. 392.

⁶⁹ Бойко О. Д. Історія України : навч. посіб, 3-тє вид. Київ : Академвидав, 2008. С. 393.

⁷⁰ Лодигіна А. Плюс-мінус п'ять мільйонів: як маніпуляції довкола кількості жертв Голодомору шкодять Україні? URL: <https://life.pravda.com.ua/culture/2023/11/24/257872>.

⁷¹ Бойко О. Д. Історія України : навч. посіб, 3-тє вид. Київ : Академвидав, 2008. С. 397.

⁷² Бойко О. Д. Історія України : навч. посіб, 3-тє вид. Київ : Академвидав, 2008. С. 397.

⁷³ Бойко О. Д. Історія України : навч. посіб, 3-тє вид. Київ : Академвидав, 2008. С. 397.

Також, процеси колективізації та хлібозаготівлі були пов'язані з репресіями у вузькому значенні цього слова – насильством проти тих, хто опирався владі. Силові органи активно залучались до таких заходів. «Лише з листопада 1932 по січень 1933 рік ДПУ УСРР знешкодило 1208 'контрреволюційних' колгоспних груп»⁷⁴.

У лютому 1933 року ДПУ УСРР визначило завдання організації збройного повстання в Україні, спрямованого на повалення радянської влади та створення незалежної Української республіки. У 1933 році також відбулася заміна більшості керівників колгоспів новими кадрами з інших регіонів СРСР – 53% було замінено⁷⁵.

«Період, відомий як «Великий терор», тривав у 1937-1938 роках та характеризувався масштабними репресіями. Від 1937 до 1939 року у СРСР було арештовано щонайменше 1,7 мільйона людей, з яких понад 700 тисяч було страчено»⁷⁶.

Мотиви Сталіна щодо проведення Великого терору досі викликають дискусії, адже чіткої відповіді на питання, чому він розпочав ці репресії, не існує. Український історик Ю. Шаповал вважає, що Сталін використовував репресії для оновлення еліти, позбуваючись старих більшовиків-ленінців.

Іншим фактором стало завершення терміну ув'язнення багатьох осіб, які були арештовані під час колективізації та розкуркулення, у 1937 році. Ці особи повинні були повернутися додому, що було небажаним для Сталіна. Можливо, саме тому в наказах НКВС була вказана особлива увага до пошуків так званих «ворогів народу» у таборах та в'язницях.

Третьою причиною могло бути прагнення Сталіна сформувати нову «породу людей», лояльних до радянської влади.

У 1937 році в СРСР було створено позасудові органи – «трійки», які об'єднували в собі функції слідства, обвинувачення і суду. «Трійка»

⁷⁴ Бойко О. Д. Історія України : навч. посіб, 3-тє вид. Київ : Академвидав, 2008. С. 396.

⁷⁵ Бойко О. Д. Історія України : навч. посіб, 3-тє вид. Київ : Академвидав, 2008. С. 396.

⁷⁶ Бойко О. Д. Історія України : навч. посіб, 3-тє вид. Київ : Академвидав, 2008. С. 397.

складалася з начальника обласного управління НКВС, обласного прокурора та першого секретаря обласного комітету ВКП(б). Саме ці трійки виносили вироки репресованим, маючи 10 діб на проведення слідства щодо кожної особи, без можливості захисту адвокатом, апеляції чи запитів на помилування. Вироки виконувались майже відразу.

Для кожної республіки та області були встановлені ліміти на покарання за першою і другою категоріями – перша включала розстріл, друга – ув'язнення в таборах Головного управління таборів (ГУТАБу). Ліміти передбачали заздалегідь визначену кількість осіб, засуджених до покарання.

Ліміт для першою категорією для УРСР у першій категорії був встановлений на рівні 26 тисяч 150 осіб, але пізніше його збільшили до 83 тисяч 122 осіб. На місцях розпочалася конкуренція між керівниками за право збільшити ці квоти в рамках кампанії по боротьбі з «ворогами народу».

В результаті «Великого терору» постраждали селяни, обвинувачені у продовженні «активної антирадянської підривної діяльності» після відбування покарання, а також члени не-більшовицьких партій, які раніше уникнули репресій і продовжували діяльність проти радянської влади. Також серед жертв була українська інтелігенція, яка активно підтримувала ідеї Української Народної Республіки. За даними, 436 тисяч осіб були виконані за обвинуваченням у куркульстві, а 247 тисяч – за націоналістичну діяльність⁷⁷.

У розправах «Великого терору» видне місце зайняли представники культурної сфери. Особливо жорстока акція відбулася 3 листопада 1937 року в Сандармоху (Карелія), де були страчені Л. Курбас, М. Куліш, В.Підмогильний та інші відомі особистості. Ця страта, що стала частиною заходів, приурочених до 20-річчя жовтневої революції, забрала життя

⁷⁷ Кентій А., Нарис боротьби ОУН-УПА в Україні (1946-1956 рр.), Київ, 1999.

1111 людей, серед яких були видатні діячі культури та громадські діячі з України та інших республік СРСР.

Комуністичні лідери Радянської України також стали жертвами «Великого терору». У 1937 році був страчений колишній перший секретар ЦК КП(б)У Е. Квірінг, а згодом арештовано Х. Раковського, колишнього голову Раднаркому України, якого розстріляли у 1941 році. Й. Сталін ефективно знищив керівництво КП(б)У, піддаючи його численним «чисткам». Під тиском несправедливих звинувачень у серпні 1937 року голова Раднаркому УРСР П. Любченко покінчив життя самогубством. В кінці 1937 року почалося винищення вищого державного керівництва, у травні 1938 року був заарештований та втратив посади перший секретар ЦК КП(б)У С. В. Косіор, а в червні 1938 року були заарештовані та розстріляні 17 наркомів УРСР.

Армійські керівники також постраждали від «Великого терору». Командувач Київським військовим округом Й. Якір, командувач Харківським округом І. Дубовий були заарештовані та розстріляні, і сотні військових стали жертвами безпідставних репресій.

Репресії стали жорстоким інструментом сталінізму, який в Україні був націлений на здійснення «планомірної політики компартії зі знищення національно-визвольного руху»⁷⁸. Ці заходи мали на меті придушення будь-якої опозиції і були спрямовані проти представників колишніх політичних партій. Репресії набули масштабного розмаху від кінця 1920-х і досягли піку в 1937-1938 роках.

Таким чином, вивчення сталінізму та масових репресій відбувається у ході вивчення історії України та всесвітньої історії в 5, 10 та 11 класах, де вчителі прагнуть сформувати у учнів уявлення про ключові аспекти сталінізму:

- вирішальна роль насильства в ідеології і практиці більшовиків;

⁷⁸ Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні 1917-1953 рр. : суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. У 2 кн. Кн. 1. Київ, 1994. С. 15.

- жорстокість Сталіна та інших більшовицьких керівників щодо власного народу;
- злочинний характер влади, яку він і інші радянські лідери здійснювали;
- тотальний обман народу;
- мобілізаційна модель вирішення економічних і соціальних проблем;
- режим особистої влади Сталіна;
- історичні наслідки сталінської репресивної політики.

У підручнику Власова В., Кульчицького С., Панаріна О. «Історія України» (10 клас) наводяться біографії таких діячів радянського періоду (1920-1930-ті роки):

Християн Раковський (1873-1941) – «один із фундаторів соціал-демократичних партій Болгарії та Румунії, згодом радянський комуністичний діяч в Україні. Від 1919 р. - голова Ради народних комісарів та народний комісар закордонних справ УСРР. У 1923 р. виступив із критикою І. Сталіна, після чого позбавлений посад в Україні й відряджений постійним представником СРСР (постпредом) до Англії, пізніше - до Франції. Репресований (1938) і розстріляний (1941) як діяч троцькістсько-зінов'євського блоку».

Олександр Шумський (1880-1946) – «Член Центральної Ради, належав до лівого крила УПСР - боротьбистів. У 1919 р. - народний комісар освіти УСРР. Згодом вступив до КП(б)У, був членом її ЦК. Обіймав посаду наркома освіти в 1924-1927 рр., був одним із натхненників і керівників політики українізації. У 1927 р. звинувачений у «націоналістичному ухилі» (так званий шумськізм). 1933 р. заарештований та засуджений за звинуваченням у націоналізмі. Загинув на засланні».

Микола Скрипник (1872-1933) – «один із засновників КП(б)У. У грудні 1917 р. став членом першого уряду радянської України. Відтоді

посідав різноманітні урядові посади. 1927-1933 рр. керував роботою Наркомату освіти, якому разом із навчальними закладами підпорядковувались Академія наук і майже всі культурні установи. М. Скрипник активно сприяв проведенню українізації середньої та вищої школи, підготовці національних кадрів учителів і викладачів, надавав широку підтримку становленню газетно-журнальної та книговидавничої справи українською мовою. У вересні 1928 р. затвердив новий український правопис. У червні 1933 р. сталінський намісник в Україні П. Постишев запропонував М. Скрипнику виступити з розгорнутою самокритикою своїх націоналістичних помилок, однак усі варіанти заяви, написані Скрипником, визнано незадовільними. За пропозицією Постишева М. Скрипника вивели зі складу політбюро ЦК КП(б)У. Розуміючи безвихідь, у яку потрапив, Скрипник застрелився».

Сергій Єфремов (1876–1939) – «у березні 1917 р. увійшов до складу Української Центральної Ради, згодом був обраний заступником голови УЦР і членом Малої Ради. Після створення Генерального секретаріату УЦР обіймав посаду генерального секретаря міжнаціональних справ. З вересня 1917 р. очолював Українську партію со-ціалістів-федералістів. Позбавлений можливості займатися активною політичною діяльністю, проводив велику наукову роботу. У справі «СВУ» засуджений до десяти років позбавлення волі. Помер, за офіційними даними, в березні 1939 р. в одному з таборів ГУЛАГу».

Михайло Волобуєв (1903–1972) – «Український економіст. Працівник науково-дослідного інституту ВУАН у Харкові. Автор концепції економічної самодостатності УСРР. Підставою для його звинувачень у «націонал-ухильництві» стала стаття «До проблеми української економіки», надрукована в журналі «Більшовик України». М. Волобуєв обґрунтовував, чому народним господарством в Україні мають керувати українські економічні центри. Учений висловив незгоду з надмірним вилученням прибутку поза межі України» і поставив питання

про «доцільність контролю Україною та іншими союзними республіками союзних органів».

Валентина Радзимовська (1886–1953) – «біологиня, засновниця української школи фізіологів і біохіміків, громадська діячка. Походила з української шляхетної родини Василя і Любові Яновських. Закінчила медичне відділення Київських вищих жіночих курсів. Працювала в Київському університеті й Київському медичному інституті. Захистила докторську дисертацію з фізіології та біохімії. Досліджувала проблеми біохімії ізольованих клітин, кислотно-лужного балансу за туберкульозу та інших патологій, дитячу фізіологію. Заарештована у справі СВУ, пізніше звільнена. За німецької окупації 1941–1944 рр. працювала в навчальних і медичних установах Києва та Львова. Емігрувала до Братислави, а потім до Мюнхена, де викладала в університетах. 1950 р. виїхала до США, де й померла».

Василь Липківський (1864-1937) – «настоятель собору в місті Липовець Київської губернії та Покровської церкви Києва у передмісті Солом'янка, опікун церковних шкіл у тому ж повіті. Директор Київської церковно-вчительської школи. З 1917 року – лідер церковно-визвольного руху за утворення УАПЦ. 22 травня 1919 року відслужив першу літургію українською мовою у Військово-Микільському соборі. Ініціатор скликання першого Всеукраїнського Церковного Собору в Софії Київській. Митрополит УАПЦ у 1921-1927 рр. Провів церковні реформи: впровадження богослужінь українською мовою, розширення прав парафіян у церковних громадах, відродження національних традицій у церковному житті. В 1927 році за результатами сфабрикованого Другого собору УАПЦ «звільнений від тягара митрополичого служіння». Упродовж десяти років проживав у злиднях і забутті в передмісті Києва. Та, нескорений духом, продовжував працювати, писав «Історію української церкви», перекладав церковні книги українською мовою. 27 листопада 1937 року розстріляний за вироком НКВС».

Таким чином, у підручниках наводяться біографії насамперед не більшовицьких функціонерів, а більшою мірою громадських діячів України. Вивчення сталінізму та масових репресій відбувається у ході вивчення історії України та всесвітньої історії в 5, 10 та 11 класах, де вчителі прагнуть сформувати у учнів уявлення про ключові події 1920-1930-х років на території нашої країни.

РОЗДІЛ III: ОБРАЗНА РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ СТАЛІНСЬКОГО ПЕРІОДУ У НАВЧАЛЬНИХ МАТЕРІАЛАХ (1991-2023)

3.1. Візуальні образи «сталінського періоду» у навчальних матеріалах

У цьому розділі ми прагнемо проаналізувати візуальне відтворення подій 1920–1930-х років на сторінках підручників з історії України. Сучасність, у яку ми живемо, можна без перебільшення назвати епохою візуальної культури⁷⁹. Зображення, фото- та відеоматеріали стають незамінними інструментами навчального процесу, доповнюючи текст та надаючи можливість глибше відчувати історичну епоху, яку ми вивчаємо⁸⁰. Візуальні матеріали є важливим компонентом історичної освіти, адже вони акцентують увагу на основних аспектах епохи, висвітлюють повсякденне життя та людський вимір історії, роблячи матеріал доступним і зрозумілим на візуальному рівні. Такий підхід допомагає учням краще зануритися у вивчення історії, створюючи емоційний зв'язок з матеріалом та сприяючи засвоєнню знань.

Для аналізу візуальних зображень на сторінках підручника будемо використовувати контент-аналіз, який дозволяє на основі оцінки частоти певних елементів, які піддаються підрахунку, зробити висновки щодо особливостей змістовної репрезентації досліджуваної доби на сторінках підручника.

Так, всі зображальні елементи ми звели до наступної бази даних, враховуючи перш за все тип зображення користуючись категоріями виділеними В.А. Куліковим та В.Ю. Іващенко⁸¹ (портрет, повсякденне фото, плакат, історичний артефакт, місце пам'яті (у тому числі плакати історичних художніх фільмів), живопис, карти, інформаграфіка, поштова марка, монети).

⁷⁹ Янік М. Фотографія у викладанні та вивченні історії / М. Янік, Б. Урбанович // Історична освіта і сучасність. Як викладати історію школярам і студентам. – К., 2007. – С. 339–353

⁸⁰ Гора П. Методические приемы и средства наглядного обучения в средней школе. – М., 1971. – 221 с.

⁸¹ Див. для порівняння критерії класифікації Іващенко В.Ю., В.О. Куліков Контент-аналіз зображень в підручниках з історії України для старших класів // Харківський історіографічний збірник. - Вип. 11. – 2012. – С. 207-220

Також ми розрізняли зображення людей, зображення історичних подій, зображення промислових об'єктів/промислової продукції та архітектури. Зображене на ілюстраціях ми аналізували за допомогою категорій статі та віку (чоловіки, жінки, діти), спробували підрахувати індивідуальні та колективні зображення. Для характеристики зображень ми запропонували типологію зображеного на основі оцінки діяльності, що зображувалася (робоче повсякдення, політичні акції, побутова сфера). Більше того для того щоб зрозуміти які сторони життя висвітлюють зображення ми запропонували типологію за сферами життя зображення що стосуються сільського господарства, промислової сфери, політичної та соціальних сфер, культури, науки та релігії. Додаткові категорії аналізу стосувалися датування зображення, його якості, розміщення на сторінках підручника.

Перш ніж перейти до змістовного аналізу бази даних розпочнемо з загальних зауважень щодо зображень у підручниках, їхньої кількості, якості та особливостей розміщення на сторінках підручників. Треба зазначити, що в перших підручниках, за редакцією С. Кульчицького 1993 та 1998 року видання майже не міститься зображень, лише у підручнику 1998 року з'являється карта-схема голодомору у 1932-1933 рр. Можливо ця обставина зумовлювалася скороченням бюджетом та нагальністю видання нових підручників.

Отже перші зображення з'являються у підручнику Ф. Турченко 1998 року⁸². В цьому підручнику одне зображення на підрозділ, якість та розмір зображень при цьому не є задовільними, під деякими зображеннями відсутні підписи. В підручнику 2003 року під редакцією Ф. Турченко ситуація з ілюстраціями майже не змінюється⁸³. Якість, розмір та розподілення зображень залишаються тими самими. Правда додаються ілюстрації до підрозділів, присвячених колективізації.

⁸² Турченко Ф. Г. Новітня історія України : підручник для закладів загальної середньої освіти / Ф. Г. Турченко. Київ : Генеза, 1998.

⁸³ Турченко Ф. Г. Новітня історія України : підручник для закладів загальної середньої освіти / Ф. Г. Турченко. Київ : Генеза, 2003.

При цьому в підручнику за редакцією С. Кульчицького 2003 року видання в порівнянні з першим підручником цього автора відбувається переосмислення значення зображень. Зображення виходять на перший план поруч з текстом. Вони зустрічаються майже на кожному розвороті підручника. Для прикладу можна порівняти кількість зображень в різних підручниках: Ф.Турченко 2003 – 6 зображень С.Кульчицького – 27, О.Пометун 2012 р. – 5, В.Власова 2018 – 47, Г.Хлібовської – 32.. Ми бачимо, що з часом роль зображень збільшується і вони стають предметом особливої уваги авторських колективів підручників.

Важливо також способи розміщення зображень. В підручнику С.Кульчицького 2003 року зображення займають як правило половину сторінки⁸⁴. Ростащування має велике значення, так як саме воно визначає рівноправне чи підпорядковане тексту значення зображення. Для прикладу можна порівняти цей підручник з підручником за редакцією О.Пометун 2018 року видання, в якому два зображення займали 1/5 сторінки⁸⁵.

Має значення також і якість зображень, що дозволяє не тільки досягнути сенс зображення, але і заглибитися в деталі. Саме якість зображень може гарантувати, що візуальні матеріали виконують своє інструментальне значення у процесі навчання. Підручник С. Кульчицького 2003 року є в цьому плані показовим. Проте треба визнати що у всіх підручниках після 2018 року зображення високою якості та достатнього розміру, хоча вони вже не займаються пів сторінки, проте зручні для перегляду.

Також ми спостерігаємо два типи розташування зображення у підручниках. Перший тип традиційний передбачає, що зображення супроводжують та ілюструють зміст параграфа, в цьому разі вони розташовані в тексті підрозділів. Так є у більшості підручників, але є і інша

⁸⁴ Кульчицький С. В. Новітня історія України (1914-1939) : підручник для закладів загальної середньої освіти / С. В. Кульчицький, Ю. Шаповал. Київ : Генеза, 2003.

⁸⁵ Пометун О. І. Історія України (рівень стандарту) : підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти / О. І. Пометун, Н. М. Гупан. Київ : УОВІЦ «Оріон», 2018.

модель, яка передбачає, що зображення не стільки ілюструють, але грають активну роль допоміжних матеріалів, супроводжуються питаннями до учнів та розташовані наприкінці матеріалу підрозділів. Прикладом такого підходу є підручник під редакцією О.Пометун⁸⁶ та підручник В.Власова 2018 року. Більше того у згаданому підручнику Власова, підписи до зображень починають нести додаткову інформаційне навантаження. Вони передають оціночні судження, наприклад, «Діти на колгоспному полі збирають мерзлу картоплю»⁸⁷, а також містять додаткову інформацію в тому числі взятую з джерел, наприклад, «На будівництві Дніпрогесу. «Розмах будівництва вражав: у березні, коли будівництво тільки починалося, працювало всього 650 осіб, а коли в листопаді 1927 р. було офіційне закладення Дніпровської ГЕС, – уже понад 10 тисяч. Урочистий мітинг з нагоди закладення станції відбувся 7 листопада 1927 р.» (Зі щоденника працівника Дніпробуду)⁸⁸. Крім того у підручнику за редакцією В.Власова також наявні розлогі біографічні довідки, що супроводжують фотографії історичних діячів. Це правило зберігається і в підручнику Г.Хлібовської та стає своєрідним правилом сучасних навчальних матеріалів.

Цікаве питання хронологічної приналежності фотографій. Так, більшість фотографій представляють 1930-ті року, що може пояснюватися як більш широкою розповсюдженістю фотографій в цей час, зокрема фотографій, що фіксують побутові сцени та хроніки. З іншого боку, саме на 1930-ті рр. припадають всі найважливіші події періоду, що підкреслюється візуальними матеріалами підручників.

Отже що стосується типів зображення, то переважна більшість зображень це тогочасні джерела переважно фотографії (колективні та портрети). Майже у всіх підручниках зустрічаються карти. Треба сказати, що

⁸⁶ Пометун О. І. Історія України (рівень стандарту) : підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти / О. І. Пометун, Н. М. Гупан. Київ : УОВЦ «Оріон», 2018.

⁸⁷ Власов В. С. Історія України (рівень стандарту) : підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти / В. С. Власов, С. В. Кульчицький. Київ : Літера ЛТД, 2018. С. 140

⁸⁸ Власов В. С. Історія України (рівень стандарту) : підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти / В. С. Власов, С. В. Кульчицький. Київ : Літера ЛТД, 2018. С. 145

розширення джерел зображень відбувається поступово. До підручників 2010-х рр. превалюють фотографії. В підручнику О.Пометун 2012 року з'являються плакати. В підручнику під її редакцією 2018 года вже з'являються зображення місць пам'яті, художні картини, постери фільмів, зображення обкладенок газет, наприклад, зображення Стаханова на обкладинці журналу Times⁸⁹. В підручниках Власова 2023 р. коло джерел ще розширюється: з'являються зображення грошей також наявні зображення місць пам'яті. В цьому підручнику також з'являються інформографіка, так звані, лінії часу на тлі історичних фотографій з досліджуваної доби. Нарешті в підручнику під редакцією Г.Хлібовської присутні не тільки картини, але і настінні розписи, а також графіки.

Таким чином, бачимо, що різноманітність та кількість візуальних джерел у підручниках поступово зростає, що відображає розвиток підходів до навчання історії та прагнення до більшої наочності й інтерактивності. Це урізноманітнення підходів до ілюстрації історії дозволяє зробити навчання більш об'ємним і доступним для сучасних учнів, даючи можливість глибше зануритися в історичний контекст і краще розуміти різні аспекти епохи.

Щодо аналізу зображеного то, треба визнати, що більшість зображень представляють зображення чоловіків – 87 зображень. При цьому зображення жінок лише – 10. При цьому одноосібних зображень жінок всього 3 це актриса Оксана Петрусенко, трактористка Прасковія, біологія Валентина Родзимовська та письменниця та громадська діячка Людмила Старицька-Черняхівська, інші це колективні фотографії та зображення жінок на плакатах. Одноосібних зображень чоловіків – 28, проте вони представляють 15 чоловіків. Така кількість зображень чоловіків, особливо з повторюваними постатями, підкреслює упередження на користь чоловічих образів у відображенні історії. Це може спотворювати сприйняття внеску жінок у суспільне та культурне життя, обмежуючи уявлення про їхню роль в

⁸⁹ Пометун О. І. Історія України (рівень стандарту) : підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти / О. І. Пометун, Н. М. Гупан. Київ : УОВЦ «Оріон», 2018

історичному процесі. До речі такі висновки збігаються з дослідженнями, які вивчають не тільки репрезентацію окремих історичних діб, але підручники в цілому⁹⁰.

Зображення деяких історичних діячів зустрічається декілька разів. Наприклад, у трьох підручниках з'являється зображення В.Липківського, О.Довженко, С.Єфремова, О.Стаханова, в двох - зображення Патона, С.Косіора, М.Скрипника, В.Волобуєва. Якщо враховувати зображення історичних діячів, то за кількістю зображень буде серед лідерів Сталін. Також зустрічаються портрети та фотографії Леся Курбаса, Олександра Довженко, В.Шумського, М.Хвильового, П.Раковського, П.Постишева, В.Симиренко. Якщо проаналізувати професійну приналежність цих історичних постатей, то визнаємо, що кількість політичних лідерів дорівнює діячам культури, науки та релігії. При чьому треба визнати, що зображення останніх стали з'являтися в підручниках виданих в 2018 році та пізніше. В більш ранніх підручниках домінували зображення політичних лідерів.

Цікаво, що серед ілюстрацій підручника 15 зображень стосуються дітей, і цей вибір має глибокий освітній сенс. Зображення дітей у підручниках з історії грають важливу роль, оскільки не лише знайомлять учнів з матеріалом, а й створюють емоційний зв'язок з минулим, історія стає ближчою і зрозумілішою, коли вони можуть побачити, як виглядало дитинство їхніх ровесників у різні епохи. Крім того, зображення дітей підсилюють ефект залучення до навчання, адже це пробуджує інтерес до порівняння повсякденного життя в минулому та сучасності⁹¹.

Проте треба визнати всі фотографії дітей є колективними. Окрім особистих фотографій історичних діячів переважна більшість фотографій є колективними. Окремо можна виділити серед них фотографії родин, як

⁹⁰ Іващенко В.Ю., В.О. Куліков Контент-аналіз зображень в підручниках з історії України для старших класів // Харківський історіографічний збірник. - Вип. 11. - 2012. - С. 218.

⁹¹ Янік М. Фотографія у викладанні та вивченні історії / М. Янік, Б. Урбанович // Історична освіта і сучасність. Як викладати історію школярам і студентам. - К., 2007. - С. 339-353

правило ілюструючих сільське життя та процеси «розкуркулення» чи родин у повсякденних обставинах.

Якщо аналізувати історичні обставини, що ілюструють фотографії то треба визнати, що більшість представляють портрети – 32 зображення, далі за кількістю це зображення, що представляють «робоче повсякдення» – 31 зображення, зображення панорам підприємств – 5 (лідером є Дніпрогес), архітектурних будівель – 4 (символами доби є Держпром та будівля Верховної Ради), переслідування, колективізацію та репресії представлені – 17 зображеннями, політичні дії та акції – 9 зображень, повсякдення життя людей представлено лише 8 зображеннями. Отже, аналіз зображень у підручнику свідчить про акцент на портретах та робочих буднях, що домінують у візуальному представленні історичних обставин. Водночас, зображення повсякденного життя людей зустрічаються значно рідше, що може створювати певний дисбаланс у сприйнятті побутової сторони епохи. Таке співвідношення відображень підкреслює зосередженість на великих історичних процесах і персоналіях, але обмежує розуміння буденного життя пересічних людей.

Цікаво також, які сфери життя історичного життя доби Сталінізму відтворюють зображення у підручниках з історії України. Так, найбільше репрезентованими є процеси що йшли на селі в цей час – 35 зображень, наступними йдуть процеси індустріалізації – 28 зображень, наступними йдуть політичні процеси – 15 зображень, 18 зображень присвячено культурній сфері, науці – 9 та 5 релігійній сфері. Аналіз зображень у підручниках з історії України демонструє особливості акцентів у висвітленні життя доби сталінізму: найбільшу увагу приділено процесам, що відбувалися на селі та індустріалізації. Це свідчить про домінування тем сільського життя та індустріальних змін, що підкреслює зосередженість на соціально-економічних перетвореннях, водночас залишаючи в тіні інші аспекти суспільного життя. При цьому зображення, що ілюструють культурне та

наукове життя стали з'являтися на сторінках підручників наприкінці 2010-х рр. що свідчить про спроби більш комплексно представити історичне життя та відобразити його у візуальних матеріалах.

Отже, аналіз ілюстративного матеріалу в досліджуваних підручниках свідчить про те, що ці матеріали дозволяють більш повно зрозуміти епоху 1920-1930-х років.

3.2. Аналіз документів та матеріалів для практичних робіт учнів в підрозділах підручників присвячених «сталінській добі»

Аналіз документів та матеріалів для практичних робіт учнів в підрозділах підручників, присвячених «сталінській добі», включає в себе розгляд оригінальних документів того періоду, таких як законодавчі акти, укази, листи, звіти та інші історичні джерела. При порівнянні підручників 1990-2023-х рр., прослідковується збільшення кількості матеріалу та завдань для самоопрацювання, що стимулюють критичне мислення та обґрунтоване висловлювання поглядів на дану історичну тему. Це дозволяє учням отримати більш глибоке розуміння подій і явищ того часу та розвиває навички аналізу та інтерпретації історичних джерел.

У підручнику Власова В., Кульчицького С., Панаріна О. Історія України (для 10-го класу) (2023 рік) здійснюється активна робота із джерельною базою. Зокрема, у параграфі про причини та перебіг голоду в радянській Україні 1921-1923 років наводиться уривок з історичного джерела – спогадів Мазепи І. «Україна в огні й бурі революції 1917-1921 рр.»:

«Проводячи національний терор, більшовики грабували й українське народне господарство. Як і в попередні роки, для успішного витягання хліба з України провадилась політика “розшарування” села за допомогою т. зв. “комітетів незаможних селян” (“комнезамів”) комітети незаможних селян

були переповнені всякими паразитарними, дармоїдськими елементами. Часто таких “незаможників” більшовики просто присилали з Московщини як своїх агентів. Цим способом більшовики хотіли знищити сільську опозицію - так званих куркулів, спираючись на бідніші верстви села. Однак замість розгрому сільської опозиції “комнезами” ще більш різко поставили українське село проти російських більшовиків.

Попри величезний опір селянства більшовикам все-таки вдавалося за допомогою “комнезамів” забирати з України значну кількість харчових продуктів. Цей організований грабунок села мав катастрофічні наслідки для господарського життя країни. Через знищення промисловості й постійні реквізиції харчових продуктів селянин поволі втратив інтерес до дальшого розвитку свого господарства і обмежив виготовлення продукції лише потребами власного споживання. У цих умовах незабаром дійшло до страшної голодової катастрофи в Україні...»⁹².

У подальшому учням пропонується дати оцінку цьому уривку історичного джерела.

Крім того, І.Мазепа у вказаній книзі мемуарного типу давав і характеристику постаті С.Петлюрі – одного з головних ворогів радянської влади у 1920-х роках:

«В українській визвольній боротьбі часів революції Петлюра був історичною особою. Він був головним творцем української армії. Це він своїм ентузіазмом, енергією і глибокою вірою в українську справу більше, як хто інший з тодішніх українських провідників, допоміг відродити століттями приспане національне почуття і дух боротьби за власну державність у нашій народі. І в смутній добі найбільшого політичного хаосу на Україні, на початку 1919 р., коли захиталися у своїй вірі в сили українського народу Грушевський, Винниченко й інші, Петлюра зостався на своїм місці, вів далі непримиренну боротьбу проти московських окупантів. Найбільша

⁹² Власов В. С. Історія України (рівень стандарту) : підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти / В. С. Власов, С. В. Кульчицький, О. Є. Панарін. Київ : Літера ЛТД, 2023. С. 160.

заслуга Петлюри в тім, що він тоді врятував український фронт проти більшовизму від остаточного розкладу й розпорошення: дальша боротьба української армії та праця уряду УНР поглибили національну свідомість в українських народних масах і зміцнили в нашій народі волю і стремління до незалежної державності. У другу добу революції українська боротьба, під проводом Петлюри, провадилась виразно й непохитно під прапором незалежної української держави. Під цим прапором тисячі й тисячі найкращих синів України положили тоді свої голови за волю України і майбутнім поколінням залишили заповіт боротися до останньої перемоги за наш національний ідеал»⁹³.

Наводяться і радянські офіційні джерела:

««На Україні голод охопив цілком п'ять південних губерній... Уже до осені 1921 р. харчування населення стало різко погіршуватися. У Запорізькій губернії... харчування селян становило від 1/4 до 1/3 нормального. Населення, знищивши все, що було хоч трохи придатно в їжу (ховрашки, кішки, собаки), стало харчуватися найрізноманітнішими “продуктами“, почавши із сурогатів (макуха, полова, курай) і дійшовши до борошна з кісток, дерева, глини тощо. Доведені голодом до розпачу люди в багатьох селах і навіть містах дійшли до поїдання трупів і людоджерства» (Зі звіту Центральної комісії боротьби з наслідками голоду при ВУЦВК. 1923 р.)⁹⁴».

Джерела про голод 1921-1923 років цитуються і в інших сучасних підручниках:

Газета «Канадський фермер», стаття Івана Герасимовича «Хто є причиною голоду на Україні?» (22 червня 1922 року):

«І як довго Україна буде зв'язана з російським (однаково комуністичним, білим чи чорним) царством, як довго московський молох

⁹³ Власов В. С. Історія України (рівень стандарту) : підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти / В. С. Власов, С. В. Кульчицький, О. Є. Панарін. Київ : Літера ЛТД, 2023. С. 227.

⁹⁴ Власов В. С. Історія України (рівень стандарту) : підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти / В. С. Власов, С. В. Кульчицький, О. Є. Панарін. Київ : Літера ЛТД, 2023. С. 161.

буде смоктати з неї всі живучі соки, так довго для населення сеї найбагатшої молоком і медом країни в Європі не мине постійна небезпека страшної голодової смерти. Тільки суверенна, незалежна Україна зможе в короткому часі власними силами вилікуватися зі страшних ран, завданих московськими імперіалістами, та бути в будуччині головною житницею Європи»⁹⁵.

Для аналізу уривків зі статей у пресі пропонуються питання: Чи є вміщена інформація достовірною? У яких періодичних виданнях наведені дані інформативні, а в яких аналітичні?

У контексті трагедії голоду наводяться і свідчення очевидців, зокрема свідчення Островерха Миколи Миколайовича, 1918 року народження, уродженця хутора Замірці Дергачівського району Харківської області: «Пам'ятаю, ще трирічним хлопчиком у 1921-1922 році, коли був великий неурожай, тоді був голод. Діти і вся сім'я їли те, щоросло, лободу, кропиву, все перемелювали чи перерізали і ліпили коржики, пекли, і дітям мати роздавала...»⁹⁶.

Важливим для аналізу є уривок про утворення СРСР:

«1. Віданню Союзу Радянських Соціалістичних Республік в особі його верховних органів підлягають: а) представництво Союзу в міжнародних зносинах; б) зміна зовнішніх кордонів Союзу; в) укладення договорів про прийняття до складу Союзу нових республік; г) оголошення війни і укладення миру; д) укладення зовнішніх державних позик; е) ратифікація міжнародних договорів; є) встановлення систем зовнішньої і внутрішньої торгівлі; ж) встановлення основ і загального плану всього народного господарства Союзу, а також укладення концесійних договорів; з) регулювання транспортної і поштово-телеграфної справи; и) встановлення основ організації збройних сил Союзу Радянських Соціалістичних Республік;

⁹⁵ Хлібовська Г., Крижановська М., Наумчук О. Історія України. Рівень стандарту : підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти. Тернопіль : Астон, 2023. С. 147.

⁹⁶ Хлібовська Г., Крижановська М., Наумчук О. Історія України. Рівень стандарту : підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти. Тернопіль : Астон, 2023. С. 147.

і) затвердження єдиного державного бюджету Союзу Радянських Соціалістичних Республік, встановлення монетної, грошової і кредитної системи, а також системи загальносоюзних, республіканських і місцевих податків; ї) встановлення загальних засад землеустрою і землекористування, а також користування надрами, лісами й водами по всій території Союзу; к) загальне союзне законодавство про переселення; л) встановлення основ судоустрою і судочинства, а також цивільне і кримінальне союзне законодавство; м) встановлення основних законів про працю; н) встановлення загальних засад народної освіти; о) встановлення загальних заходів в галузі охорони народного здоров'я...

21. Для громадян союзних республік встановлюється єдине союзне громадянство...

26. За кожною із союзних республік зберігається право вільного виходу із Союзу» (Договір про утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. 30 грудня 1922 р.)⁹⁷.

Для цього уривку пропонується проаналізувати документ і дати відповідь на запитання: «1. Чому до договору внесено норму про вільний вихід із Союзу? 2. Чи можна вважати статус УСРР у складі СРСР статусом залежної території?» Свою позицію пропонується обґрунтувати.

Досить активно супроводжується наведенням документальних матеріалів таке складне питання як церковне будівництво в Україні у 1920-1930-х роках:

З листа секретаря ЦК КП(б)У Д. Мануїльського. 1922 р.: «Ще задовго до вилучення цінностей у нас розпочалась боротьба Української автокефальної церкви проти російської екзархічної. Ця національна релігійна боротьба не завершилась і нині. Розкладання церкви у нас повинне піти по двох лініях: з одного боку, у загальнофедеративному масштабі щодо панівної російської екзархічної церкви шляхом виділення із неї обновленських

⁹⁷ Власов В. С. Історія України (рівень стандарту) : підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти / В. С. Власов, С. В. Кульчицький, О. Є. Панарін. Київ : Літера ЛТД, 2023. С. 166-167.

елементів. З другого боку, нам належить звернути особливу увагу на розкол самої оновленої автокефальної церкви, яка є політичною фортецею петлюрівщини»

Зі спогадів Митрополита Василя (Липківського): «Влада скоро спостерегла, що Українська автокефальна православна церква виростає в міцну і для влади небезпечну гору, вона проголосила себе “автокефальною”, незалежною від московського церковного руху, а незалежність церковна криє в собі думку і про незалежність державну; вона дуже захоплює народ, а це для протицерковної влади найгірше неприємно; вона, нарешті, є національна, виховує народ в національній свідомості, а радянська влада проти всякої національної свідомості, особливо української»⁹⁸.

Серед джерел трагічної епохи Голодомору 1932-1933 рр. у підручнику наводяться народні частівки цих років:

«Був господарем при непі,
А у созі, як в халепі:
Хто як хоче поганяє,
Бо за дурня тебе має.
Сидить баба на рядні та й рахує трудодні:
- Трудодень, трудодень, дайте хліба хоч на день.
Працювала вісім день, заробила трудодень.
А від того трудодня голодую я щодня.
Чом село так лементує?
То буксир в нім хазяйнує:
У людей хліб забирає –
Хай село все вимирає»⁹⁹.

Водночас наводяться і офіційні документи часів Голоду. Зокрема це:

⁹⁸ Власов В. С. Історія України (рівень стандарту) : підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти / В. С. Власов, С. В. Кульчицький, О. Є. Панарін. Київ : Літера ЛТД, 2023. С. 177.

⁹⁹ Власов В. С. Історія України (рівень стандарту) : підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти / В. С. Власов, С. В. Кульчицький, О. Є. Панарін. Київ : Літера ЛТД, 2023. С. 200.

«Тимчасові правила трудового розпорядку в колгоспах», затверджені ЦК КП(б)У у квітні 1933 р.:

«1) Жоден колгоспник не може використати свій робочий час поза колгоспом без дозволу на те в кожному окремому випадку правління колгоспу і бригадира його бригади. 2) Всі колгоспники повинні бути в певних виробничих бригадах. 3) Колгоспник, призначений на роботу, не має права вислати за-мість себе членів свого двору. 4) Колгоспник повинен виходити на роботу в певний час і без особливих нагадувань. 5) Перерви на сніданок і обід не дозволяються без розпорядження бригадира. 6) Колгоспники не мають права залишати роботу, доки не прийде наступна зміна. 7) Тільки у вільний від колгоспних робіт час колгоспник може працювати у своїй садибі. 8) Працездатних членів колгоспу, які кілька разів не прийшли на роботу без поважних причин, правління колгоспу може притягнути до роботи обов'язковим порядком».

Звичайно наводиться і сумнозвісна телеграма І. Сталіна керівникам УСРР від 1 січня 1933 р. «Повідомляється постанова ЦК від 1 січня 1933 р.: запропонувати ЦК КП(б)У і РНК УСРР широко сповістити через сільради колгоспи, колгоспників і трудящих одноосібників, що:

а) ті з них, які добровільно здають державі раніше розкрадений і прихований хліб, не репресуватимуться;

б) щодо колгоспників, колгоспів та одноосібників, які продовжують вперто ховати розкрадений і прихований від обліку хліб, застосовуватимуться най- суворіші заходи покарання, передбачені постановою ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1932 р. (про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації і зміцнення суспільної (соціалістичної) власності)»¹⁰⁰.

Аналіз джерельної бази здійснено і у підручнику Пометун О., Гупан Н.

Звернення Володимира Леніна до селян України від 2 серпня 1921 р.

¹⁰⁰ Власов В. С. Історія України (рівень стандарту) : підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти / В. С. Власов, С. В. Кульчицький, О. Є. Панарін. Київ : Літера ЛТД, 2023. С. 203.

«Правобережна Україна цього року зібрала чудовий урожай. Робітники і селяни голодного Поволжя, яких спіткало тепер лихо... чекають допомоги від українських землеробів. Допомога потрібна швидко. Допомога потрібна велика. Хай не залишиться жодного землероба, який не поділився б своїм надлишком з поволзькими голодуючими селянами, яким нічим засіяти поля».

З постанови політбюро ЦК КП(б)У

«Про кампанію по боротьбі з голодом» 4 серпня 1921 р. Указати губернським комітетам, що при здійсненні кампанії треба розрізняти заклик до боротьби з голодом в Росії і боротьбу з неврожаєм на Україні, де допомога територіям, постраждалим від неврожаю, може бути надана цілковито своїми губернськими або повітовими засобами»¹⁰¹.

Крім того, аналізується і джерельна база щодо допомоги голодуючим українським губерніям:

З листа голови ВУЦВК Григорія Петровського голові ВЦВК М.Калініну про масштаби допомоги голодуючому населенню України (24 травня 1922 р.):

«У п'яти губерніях України: Донецькій, Запорізькій, Катеринославській, Миколаївській, Одеській налічується 3 709 556 голодуючих, що складає 35 % населення цих губерній. Відсоток голодуючих у них коливається, знижуючись до 22 % у Донецькій та підвищуючись до 75 % у Запорізькій. Близько 40 % голодуючих – діти. Кількість нужденних в Україні – 6 600 тис. осіб. Допомога, одержана населенням голодуючих губерній України через державні органи, не перевищує 7,5 % задоволення голодуючого населення, коливаючись між 4,2 % у Миколаївській губернії і 15,3 % у Донецькій. Допомога закордонних організацій досягне у майбутньому 8 % задоволення голодуючого населення у разі реалізації плану організації громадського харчування за рахунок закордонних комісій. Тепер

¹⁰¹ Пометун О. І. Історія України (рівень стандарту) : підруч. для 10 кл. закладів загальної середньої освіти / О. І. Пометун, Н. М. Гупан. Київ : УОВЦ «Оріон», 2018. С. 135.

кількість тих, хто харчується завдяки допомозі голодуючим в Україні, не перевищує 10 % загальної кількості голодуючих»¹⁰².

Окремим розділом у підручнику Пометун О. й Гупан Н. наводиться практична перевірка знань щодо установалення й утвердження комуністичного тоталітарного режиму в Україні:

Назвіть: головні місця масових розстрілів, поховань жертв Голодомору та репресій національного, регіонального й локального рівнів.

Установіть: послідовність подій історії України 1921-1939 рр.

Покажіть на карті: регіони масового голоду 1921-1923 рр., Голодомору, індустриальні новобудови в УСРР, місця антибільшовицьких повстань.

Поясніть терміни й поняття: комуністичний режим, сталінізм, директивна економіка, Великий терор, хлібозаготівлі, продрозкладка, розкуркулення, коренізація, українізація, Голодомор, геноцид, «розстріляне відродження», культ особи, соціалістичне змагання, УАПЦ, соціалістичний реалізм.

Схарактеризуйте: взаємозалежність між встановленням єдиновладдя Й. Сталіна, закріпленням однопартійності, переслідуванням і ліквідацією церкви та змінами в масовій свідомості людей; громадсько-політичну та/або мистецьку діяльність Олександра Довженка, Леся Курбаса, Василя Липківського, Християна Раковського, Миколи Скрипника, Миколи Хвильового, Олександра Шумського.

Визначте: причини, методи та наслідки ідеологізації національно-культурного життя в УРСР; мету зросійщення більшовиками України; різницю між художньо-стилістичними особливостями творів, написаних митцями «розстріляного відродження», й апологетами «соціалістичного реалізму»; причини та масштаби соціально-економічних перетворень радянського тоталітарно-го режиму, масових репресій, нищення української інтелігенції та політичної еміграції; особливості втягування російською

¹⁰² Пометун О. І. Історія України (рівень стандарту) : підруч. для 10 кл. закладів загальної середньої освіти / О. І. Пометун, Н. М. Гупан. Київ : УОВЦ «Оріон», 2018. С. 136.

владою України до складу СРСР; спроможність застосування норм Конституції «соціалізму, що переміг» у повсякденному житті радянської людини в УРСР; особливості української культури в 1921-1939 рр.

Поясніть: суть, засоби впровадження та наслідки НЕПу, політики коренізації, форсованої індустріалізації, насильницької колективізації та масових репресій; природу комуністичного тоталітарного режиму й особливості його встановлення в Україні; суперечності між комуністичним вченням і новою економічною політикою, доктриною інтернаціоналізму та політикою коренізації, розвитком індустрії та планованою індустріалізацією, кооперуванням і колективізацією, між дійсним і визначеним Конституцією 1937 р. державно-політичним статусом УРСР, пропагандистським ідеалом і реальним образом радянської людини.

Висловіть судження: щодо оцінки голоду 1921-1923 рр., Голодомору та масових репресій як злочинів радянського тоталітарного режиму; правової оцінки Голодомору як геноциду українського народу.

Жива історія. Проведіть дослідження: яка подія з тих, що вивчали в цьому розділі, вплинула на життя вашої родини.

Підготуйте презентацію: «Радянський пропагандистський плакат: чи є правда?».

Поясніть ідею титульної сторінки розділу (с. 130), розробіть свій варіант оформлення.

+ Напишіть історичне есе за однією з тем (на ваш вибір):

Агресивна мілітаризація ціною мільйонів життів: виправданню (не) підлягає;

Права людини в умовах тоталітаризму: як тоталітаризм торкнувся життя моєї родини.

Всі питання та завдання з джерельної / документальної бази, що представлені у підручниках, залежно від ступеня самостійності учнів, можуть бути класифіковані як репродуктивні чи продуктивні. Репродуктивні завдання вимагають від учнів простого відтворення знань,

тоді як продуктивні завдання залучають до трансформації вже набутих знань, вимагаючи від них істотних змін у структурі засвоєння або пошуку нових ідей.

Зміст навчальних матеріалів у підручнику може бути структурований на основі різних принципів: генетичного (за історичною послідовністю), логічного (згідно з сучасною логічною структурою відповідної науки) та психологічного (з урахуванням когнітивних можливостей учнів). У більшості випадків ці принципи комбінуються у підручниках.

У процесі навчання викладач використовує підручник як основу для конкретизації навчальної програми, визначення змісту запланованих тем, тлумачення програмних питань та навчання студентів методикам роботи. Підручник також є незамінним під час підготовки студентами домашніх завдань і повторення вивченого матеріалу.

Оскільки зміст підручника часто є дуже конспективним, учням необхідно доповнювати його додатковою інформацією для забезпечення глибокого розуміння матеріалу. Тому важливо використовувати додаткові навчальні ресурси.

Навчальні заклади працюють за програмами і підручниками, затвердженими Міністерством освіти і науки, виконуючи освітні та виховні завдання, відповідно до вікових особливостей і природних здібностей учнів.

Навчальні посібники, такі як атласи, словники, збірники завдань і вправ, розширюють зміст підручників, включаючи додаткові, актуальні і довідкові матеріали, що допомагають учням поглиблювати і закріплювати знання, отримані з підручників.

Якість підручників і навчальних посібників має відповідати високим стандартам, оскільки вони сприяють формуванню в учнів навичок самостійного навчання і самоконтролю, керуючи цими процесами.

ВИСНОВКИ

Таким чином, у ході даного дослідження ми прийшли до таких висновків (у відповідності до завдань, поставлених у вступі до цієї роботи). Важливість дослідження репрезентації «сталінської доби» в українських підручниках обумовлена сучасним контекстом російсько-української війни, що вимагає реінтерпретації минулого для формування національної ідентичності. Шкільна освіта відіграє ключову роль у цьому процесі, закладаючи уявлення про історичні події, героїв та трагічні сторінки, що впливає на сприйняття сучасних політичних і соціальних реалій.

Джерельна база дослідження є репрезентативною та різноплановою, адже охоплює ключові аспекти, необхідні для аналізу репрезентації сталінської доби в історичних підручниках. Підручники з історії України забезпечують основний матеріал для аналізу змісту, структурного підходу та візуального оформлення. Законодавчі документи та нормативно-правові джерела відображають державну політику щодо освітнього процесу та вимог до викладання історії. Навчально-методична документація розкриває методологічні підходи до формування наративів. Візуальні матеріали дозволяють оцінити акценти у відображенні подій сталінської доби, а інтерв'ю з учителями забезпечують контекст для розуміння практичного використання цих матеріалів і їх впливу на учнів. Така комбінація джерел дає змогу провести комплексний і збалансований аналіз.

Історіографічна база дослідження свідчить, що вивчення репрезентації історичних процесів на сторінках підручників сьогодні є важливою науковою проблемою. Проте репрезентація початкового періоду сталінізму не стали предметом спеціального аналізу.

Аналіз змістовних складових підручників свідчить, що розвиток підручників з історії України у період з 1991 року до сьогоднішнього відображає значну трансформацію у підходах до висвітлення подій сталінської доби, що відповідає змінам у суспільно-політичному контексті та зростаючій увазі до деколонізаційного погляду на українське минуле. У перші десятиліття незалежності в підручниках частково зберігалися традиції радянської історіографії, зокрема в періодизації, підходах до виділення ключових історичних проблем та навіть у термінології. Проте поступово розширювалася історична проблематика: з'являлися нові теми, такі як соціальна незахищеність радянської людини, наслідки колективізації, голодомор, ціна індустріалізації та формування адміністративно-командної системи. Це свідчило про прагнення до більш об'єктивного й багатогранного висвітлення історії.

Значні зміни відбулися після Революції Гідності та подій Євромайдану 2013–2014 років. Підручники, видані в цей період, демонструють чіткіший акцент на критичному осмисленні сутності сталінської доби, що виражається у термінології та структурі навчального матеріалу. Поняття «тоталітарний режим» стало ключовим у характеристиці подій 1920–1930-х років, а назви розділів почали акцентувати увагу учнів на наслідках репресій, колективізації та інших процесів. У цей період в підручниках почали з'являтися теми, що підкреслюють ідеологізацію суспільного життя та репресії як складову радянської системи.

Події повномасштабного вторгнення Росії в Україну у 2022 році надали нового імпульсу до переосмислення історичних процесів. У підручниках останніх років з'являються нові теми, що ставлять акцент на деколонізаційному погляді на історію України, де радянський період інтерпретується як частина імперської політики, спрямованої на утиск української ідентичності. Назви розділів у сучасних підручниках все більше орієнтовані на формування в учнів критичного мислення щодо

історичних процесів, включаючи аналіз ідеологічних конструктів та імперських міфів.

Таким чином, еволюція підручників з історії України демонструє поступовий відхід від радянських підходів до інтерпретації подій сталінської доби на користь більш національно орієнтованих, критичних і багатопланових підходів. Це не лише відображає сучасні освітні потреби, але й сприяє формуванню історичної свідомості та ідентичності нового покоління українців.

Аналіз подій і основних дійових осіб, представлених на сторінках підручників, свідчить про те, що основна увага приділяється політичним процесам і політичним лідерам. Український народ часто постає в ролі анонімного колективного суб'єкта історії — антропоморфного актора, який здебільшого зображений як жертва масштабних історичних процесів, що відбувалися в той час.

Героями підручників переважно є політичні діячі, які відігравали важливу роль у формуванні історичних подій. Однак, серед них також знаходили місце й представники радянської пропаганди, зокрема ударники, такі як Олексій Стаханов, які уособлювали успіхи індустріалізації. Водночас, роль звичайних громадян чи соціальних груп у побудові історії висвітлюється досить рідко, що створює певний дисбаланс у сприйнятті минулого.

У пізніших підручниках спостерігається спроба урізноманітнити представлені образи та тематику. Автори почали звертати увагу учнів на долі представників науки, культури й мистецтва, розширюючи таким чином уявлення про багатогранність епохи. Це стало важливим кроком для формування більш об'єктивного і всеосяжного бачення історії, яке враховує не лише великі політичні події, але й внесок окремих особистостей у розвиток науки та культури.

Аналіз візуальних джерел у підручниках з історії свідчить про поступове зростання їх кількості та різноманітності, що відображає сучасні тенденції у викладанні історії, спрямовані на підвищення наочності й інтерактивності навчального процесу. Це є важливим кроком у модернізації історичної освіти, адже використання зображень сприяє кращому розумінню та засвоєнню матеріалу.

Втім, існує значний гендерний дисбаланс у представленні історичних постатей. Чоловіки переважають у зображеннях, тоді як кількість жіночих зображень є незначною. Також виявлено зміну акцентів у професійній приналежності представлених постатей: раніше домінували політичні лідери, тоді як постаті культури, науки та релігії почали з'являтися лише з 2018 року, що демонструє зростаючий інтерес до багатогранного висвітлення історії.

Щодо типів ілюстрацій, у підручниках переважають портрети та сцени робочого повсякдення, що акцентують увагу на великих історичних процесах і персоналіях. Водночас зображення повсякденного життя людей представлені значно рідше, що створює певний дисбаланс і обмежує розуміння побутової сторони епохи. Це може впливати на сприйняття історії, зосереджуючи увагу на масштабних подіях та ігноруючи повсякденність.

Аналіз тематики зображень доби сталінізму демонструє акцент на процесах, що відбувалися на селі та індустріалізації. Менше уваги приділено культурній, науковій і релігійній сферам, хоча зображення, пов'язані з цими аспектами, почали з'являтися в підручниках останніх років. Це свідчить про спробу комплексніше відобразити історичне життя, але підкреслює домінування соціально-економічних тем, залишаючи інші аспекти суспільного життя в тіні.

Навчальні матеріали значною мірою орієнтовані на аналіз джерел, що відображає прагнення забезпечити учнів фактологічною базою та

сформувати у них навички критичного мислення. Основну частину таких джерел становлять офіційні документи, постанови та політичні розпорядження, які дозволяють досліджувати механізми функціонування державного апарату, ідеологічний контроль і ключові аспекти політичного життя того часу.

Однак, важливе місце у цих матеріалах займають і менш формальні джерела. Серед них — спогади, які дозволяють заглянути у приватний простір людей і краще зрозуміти реалії повсякденного життя, зокрема труднощі, пов'язані з соціальною незахищеністю, репресіями чи переживаннями під час голодомору. Ці свідчення надають людського виміру великим історичним подіям, допомагаючи учням побачити історію очима її безпосередніх учасників.

Статистичні матеріали також займають важливу нішу серед навчальних ресурсів. Вони надають кількісний вимір процесам індустріалізації, голодомору та інших соціально-економічних змін, що відбувалися у сталінську добу. Таблиці, графіки й діаграми дозволяють учням побачити масштаби перетворень, а також глибше зрозуміти їхній вплив на суспільство. Наприклад, за допомогою статистики учні можуть простежити тенденції виробництва, динаміку зростання чисельності робітників чи масштаби демографічних втрат.

Такий підхід забезпечує багатовимірне висвітлення історії: від аналізу офіційних документів до занурення в особисті історії та кількісну оцінку великих соціально-економічних процесів. Це сприяє формуванню цілісного розуміння історичних подій і дозволяє учням краще усвідомити їхній вплив на різні аспекти життя.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Баран В. К., Даниленко В. М. Україна в умовах системної кризи (1948-1980-і рр.). Київ : Альтернативи, 1999. 304 с.
2. Батуріна С. С. Образ «іншого»: репрезентація історії України в російських підручниках // Харківський історіографічний збірник, Вип 16, 2017.
3. Баханов К. Написані з власного погляду (перше покоління українських підручників: основні напрямки модернізації) / Баханов К. // Історія в школах України. – 2004. – №5. – С.11–17
4. Баханова С. С. Моделі української державності 1917–1922 рр. у сучасних шкільних підручниках з історії . канд. іст. наук / Баханова Світлана Степанівна ; Дніпропетров. нац. ун-т ім. Олеся Гончара, [Бердян. держ. пед. ун-т]. – Дніпропетровськ, 2011.
5. Баханова С.С. Сучасний шкільний підручник як історіографічне явище // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. Вип 14, 2008.
6. Бернейко І. П. Історія України (рівень стандарту) : підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти / І. П. Бернейко, Г. Хлібовська, М. Крижановська, О. Наумчук. Тернопіль : Астон, 2018. 292 с.
7. Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні 1917-1953 рр. : суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. У 2 кн. Кн. 1. Київ, 1994. 432 с.
8. Бойко О. Д. Історія України : навч. посіб, 3-тє вид. Київ : Академвидав, 2008. 688 с.
9. Василенко С. М. Повоєнні репресії проти селян України (1944-1953). URL: <https://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/95168/03-Vasylenko.pdf?sequence=1>

10. Веселова О. М., Марочко В. І., Мовчан О. М. Голодомори в Україні: 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947. Злочини проти народу. Київ - Нью-Йорк, 2008. 270 с.
11. Веденєєв Д. Політичні репресії 1920-1980-х та проблеми формування національної пам'яті. URL: <https://www.istpravda.com.ua/research/50db659307b77>
12. Винниченко І. І. Україна 1920-1980-х : депортації, заслання, вислання, Київ, 1994. 124 с.
13. Власов В. С. Історія України (рівень стандарту) : підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти / В. С. Власов, С. В. Кульчицький, О. Є. Панарін. Київ : Літера ЛТД, 2023. 312 с.
14. Власов В. С. Історія України (рівень стандарту) : підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти / В. С. Власов, С. В. Кульчицький. Київ : Літера ЛТД, 2018. 312 с.
15. Власов В. С. Історія України (рівень стандарту) : підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти / В. С. Власов, С. В. Кульчицький, О. Є. Панарін. Київ : Літера ЛТД, 2023. 312 с.
16. Войналович В. А. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940-1960-х років : політологічний дискурс, Київ, 2005. 742 с.
17. Волошин Ю. В. Ліквідація Української греко-католицької церкви. *Визвольний шлях*. З. 1996. С. 335-349.
18. Гирич І. Підручник як головний засіб будівництва держави / І. Гирич // Історія та правознавство. – 2007. – квітень. – № 11. – С.9–12
19. Гісем О. В. Історія України (рівень стандарту) : підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти / О. В. Гісем, О. Мартинюк. Харків : Ранок, 2018. 280 с.
20. Гончаренко Н. Міфи в сучасних підручниках з історії України / Н. Гончаренко // Історична міфологія в сучасній українській культурі.

- Матеріали дослідження. – К.: Стилос, 1998. – С.68–82 конкретно-історична
21. Гора П. Методические приемы и средства наглядного обучения в средней школе. – М., 1971. – 221 с.
 22. Гупан Н. Нові підходи до відбору та структурування змісту підручника з історії України / Н. Гупан // Збірник наукових праць. Педагогічні науки. Вип. I. Част.I. – Х.: ХДУ, 2008. – С.68–72 теоретична
 23. Гутнов Д.А. Опыт применения контент-анализа в историографическом исследовании // Математические методы и ЭВМ в историко-типологических исследованиях. М., 1989. С. 173-196.
 24. Дворкін І. В., Телуха С. С., Харченко А. В.. Формування історичної пам'яті в підручниках з історії України: до та після євромайдану // Сторінки історії. – 2021. DOI: 10.20535/2307-5244.53.2021.248570
 25. Електронний архів Визвольного руху України: URL: <https://avr.org.ua/viewDoc/28585?locale=ua>
 26. Закон України «Про освіту». *Відомості Верховної Ради*. 2017. № 38-39. Ст.380.
 27. Закріплення радянської влади в Україні (1929-1938). URL: https://elib.lntu.edu.ua/sites/default/files/elib_upload/%D0%95%D0%9D%D0%9F/page14.html.
 28. Іващенко В.Ю., Куліков В. О. Контент-аналіз зображень в підручниках з історії України для старших класів // Харківський історіографічний збірник. - Вип. 11. – 2012. – С. 207-220. Конкретно-історична тема
 29. Калініченко В. В., Голод 1946-1947 рр. на Харківщині // Голод 1946-1947 рр. в Україні. Причини і наслідки : Міжнар. наук. Конференція (Київ, 27 травня 1997 р.). Київ - Нью-Йорк, 1998, с. 132-139.
 30. Касьянов Г. Підручники з історії України у світлі критеріїв Міжнародної мережі дослідження підручників / Г. Касьянов //

Шкільна історія очима істориків-науковців: Матеріали Робочої наради з моніторингу шкільних підручників історії України / Упорядник Н. Яковенко. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2008. – С.84–89.

31. Киричук, О. 2018. Війна пам'яті: чому через підручник історії для 10 класу спалахнув скандал. [Online].
<https://www.umoloda.kiev.ua/number/3383/196/127985/>
32. Конституція України. URL:
<https://www.president.gov.ua/documents/constitution>
33. Кульчицький С. В. Історія України (10 клас) : підручник для закладів загальної середньої освіти / С. В. Кульчицький, М. Коваль, Ю. Лебедєва. Київ : Освіта, 1998. 288 с.
34. Кульчицький С. В. Історія України (10 клас) : підручник для закладів загальної середньої освіти / С. В. Кульчицький, Ю. Лебедєва. Київ : Генеза, 2010. 320 с.
35. Кульчицький С. В. Історія України, частина 1 : підручник для закладів загальної середньої освіти / С. В. Кульчицький, Ю. Курносов, М. Коваль. Київ : Освіта, 1993. 320 с.
36. Кульчицький С. В. Новітня історія України (1914-1939) : підручник для закладів загальної середньої освіти / С. В. Кульчицький, Ю. Шаповал. Київ : Генеза, 2003. 360 с.
37. Лодигіна А. Плюс-мінус п'ять мільйонів: як маніпуляції довкола кількості жертв Голодомору шкодять Україні? URL:
<https://life.pravda.com.ua/culture/2023/11/24/257872/>
38. Лужницький Г. Українська церква між сходом і заходом : нарис історії української церкви, Філадельфія, 1954.
39. Мотиль, А. 2010. Знищуючи пам'ять про Голодомор, Україна знищує себе. [Online]. <http://khpg.org/index.php?id=1286999798>

40. Наказ МОН від 05.06.2023 № 675 «Про затвердження Порядку здійснення експертизи, надання грифів навчальній літературі та навчальним програмам» <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1203-23#Text>
41. Нариси з історії суспільних рухів та політичних партій в Україні (XIX - XX ст.), Львів, 2001.
42. Орлова Т. В. Жінка в історії України: історіографія XX - початку XXI ст.: автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.06 / Т. В. Орлова ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2010
43. Пашенко В. О., Греко-католики в Україні від 40-х рр. XX ст. до наших днів, Полтава, 2002.
44. Поліна Барвінська: Українські історики надто зосереджені на національній історії <https://zaxid.net/news/>
45. Пометун О. І. Історія України (10 клас) : підручник для закладів загальної середньої освіти / О. І. Пометун, Н. М. Гупан. Київ : Освіта, 2012. 256 с.
46. Пометун О. І. Історія України (рівень стандарту) : підруч. для 10 кл. закладів загальної середньої освіти / О. І. Пометун, Н. М. Гупан. Київ : УОВЦ «Оріон», 2018. 256 с.
47. Пометун О. І. Історія України (рівень стандарту) : підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти / О. І. Пометун, Н. М. Гупан. Київ : УОВЦ «Оріон», 2018. 256 с.
48. Посохов С. Проблеми теорії та практики історичної імагології: український вимір// IDEOLOGY AND POLITICS JOURNAL, № 2(16), 2020 (у другій половині про підручники) про підручники
49. Реєнт О. П. Історія України (10 клас) : підручник для закладів загальної середньої освіти / О. П. Реєнт, О. Малій. Київ : Генеза, 2010. 300 с.
50. Рябошапко Л. І., Правове становище національних меншин в Україні (1917-2000 рр.), Львів, 2000.
51. Сеньків М. В., Західноукраїнське село : насильницька колективізація (40 - поч. 50-х рр. XX ст.), Львів, 2002.

52. Сергійчук В. І. Депортації поляків з України. Невідомі документи про насильницьке переселення більшовицькою владою польського населення з УРСР в Польщу в 1944-1946 рр. Київ, 1999.
53. Сорочинська Н. О. Історія України (рівень стандарту) : підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти / Н. О. Сорочинська, О. Гісем. Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2018. 270 с.
54. Струкевич О. К. Історія України (10 клас) : підручник для закладів загальної середньої освіти / О. К. Струкевич. Київ : Грамота, 2018. 288 с.
55. Турченко Ф. Г. Історія України (10 клас) : підручник для закладів загальної середньої освіти / Ф. Г. Турченко. Київ : Генеза, 2010. 310 с.
56. Турченко Ф. Г. Новітня історія України : підручник для закладів загальної середньої освіти / Ф. Г. Турченко. Київ : Генеза, 1998. 340 с.
57. Турченко Ф. Г. Новітня історія України : підручник для закладів загальної середньої освіти / Ф. Г. Турченко. Київ : Генеза, 2003. 348 с.
58. Удод О. Сучасний український підручник з історії в оцінці польських та німецьких істориків / О. Удод // Проблеми історії України. Вип. 9. – К., 2003. – С.427–435
59. Удод О. Шкільний підручник як історіографічне явище // Громадянська освіта. – 2008. - №27. Режим доступу : <https://osvita.khpg.org/index.php?id=1224510701>
60. Фукс А. П. Школьные учебники по отечественной истории как историографическое явление // Преподавание истории в школе. – 2007, № 7. – С. 18–34.
61. Хлібовська Г. Історія України (рівень стандарту) : підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти / Г. Хлібовська, М. Крижановська, О. Наумчук. Тернопіль : Астон, 2023. 292 с.
62. Хлібовська Г., Крижановська М., Наумчук О. Історія України. Рівень стандарту : підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти. Тернопіль : Астон, 2023. 292 с.
63. Шитюк М. М. Масові репресії проти населення Півдня України в 20-50-ті

рр. XX ст., Київ, 2000.

64. Шитюк М. М., Ніколаєв І. Є. Тоталітарний режим і військовослужбовці та працівники органів ДПУ-НКВС України в 20-50- ті роки XX століття. Миколаїв, 2007.
65. Яковенко Н. Академічний підручник: канон і новація // Критика. – 2007, № 7–8.
66. Яковенко Н. Нова доба – нові підручники. Про потребу дискусії над підручниками з історії України // Доба. Науково-методичний часопис з історичної та громадянської освіти. – 2005, № 2. – С. 23-25.
67. Яковенко Н. Образ сусіда в українських підручниках з історії // Історія та правознавство. Спецвипуск «Проблеми змісту шкільного курсу нової історії». – 2005, № 34-36. – С. 73-82.
68. Яковенко Н. Одна Клію – дві історії // «Критика». – К., 2002, ч. 12 (62). – С.12-14.
69. Янік М. Фотографія у викладанні та вивченні історії / М. Янік, Б. Урбанович // Історична освіта і сучасність. Як викладати історію школярам і студентам. – К., 2007. – С. 339–353

ДОДАТКИ

Додаток А

План-конспект заняття на тему «Великий терор» у формі судового засідання

Мета: **ключові компетентності:** формувати просторову компетентність (уміння учнів орієнтуватися в історичному просторі та знаходити взаємозалежності в розвитку суспільства, господарства, культури і природного довкілля); інформаційну компетентність (уміння учнів працювати з джерелами історичної інформації); логічну компетентність (уміння учнів визначати та застосовувати теоретичні поняття, положення, концепції для аналізу й пояснення історичних фактів, явищ, процесів); аксіологічну компетентність (уміння учнів формулювати оцінки і версії

історичних подій, явищ, процесів, життя та діяльності історичних осіб); вільне володіння державною мовою (вміння усно й письмово висловлювати свої думки, відчуття краси слова, готовність вживати українську мову в різних життєвих ситуаціях); інноваційність (відкритість до нових ідей); уміння навчатися впродовж життя(навчання працювати самостійно та в групі); громадянську та соціальну(співпраця з іншими особами для досягнення спільної мети, активність у житті класу та школи);

предметні компетентності: вчити аналізувати виникнення сталінізму як політичного ладу та антигуманну суть сталінізму як одного з різновидів ідеології тоталітаризму та злочинність його політики державного терору і репресій; закріплювати набуті знання за вивченням розділом; розвивати уміння виокремлювати конкретні історичні події та аналізувати їх вплив на життя членів суспільства; формувати уміння аналізувати вчинки історичних осіб та їх наслідки для розвитку політичного та економічного життя країни; розвивати критичне мислення, вміння працювати з історичними та географічними джерелами; формувати пошукову активність та допитливість,

історичну пам'ять, виховувати активну життєву позицію, патріотизм

Обладнання: мікрофон, плакати, фотографії письменників «Розстріляного відродження» та політичних діячів того часу, мантиї суддів.

Хід

I. Організація робочого місця.

II. Актуалізація набутих знань.

Вправа «Мікрофон» (Вчитель тримає мікрофон і ставить запитання)

- Чого ви очікуєте від заходу? (Учні передають мікрофон один одному, по черзі беручи слово. Говорять лаконічно. Вчитель не коментує і не оцінює подані відповіді. Наприкінці обговорення вчитель висловлює свою думку)

Вчитель: «Я очікую від заходу активної роботи, співпраці, небайдужості, уміння доводити свої думки».

III. Мотивація навчальної діяльності.

Сьогодні ми з вами поринемо в ті далекі страшні часи, кожен із вас має зіграти свою роль. Заздалегідь ви об'єдналися у три групи (судді, обвинувачі, обвинувачені), кожна з яких підготувала заяви у відповідному судовому порядку. Ці заяви повинні бути обмежені визначеними часовими рамками (до 1 хвилини).

1 група - суддів необхідно проінструктувати про процедуру судочинства. Вони готують запитання до сторін суду.

2 група - Обвинувачі заздалегідь готуються до вступної промови та викладу відповідних аргументів.

3 група - обвинувачені готуються до захисту своєї позиції та інтересів.

Судді сідають в різних кутках класу. Вони мають таблички «суддя». До кожного судді приєднується один обвинувачений та один обвинувач. Коли біля кожного судді будуть обидва учасники, можна починати «суд».

Кожна трійка має час за регламентом.

Перша «трійка»

Обвинувач: «Під час Великого Терору знищували людей, які мали свою

тверду позицію і не були б слухняними виконавцями».

Суддя: «Доведіть суду факти, які підтверджують ваші обвинувачення».

Обвинувач: «3 травня 1938 року був позбавлений всіх посад і заарештований перший секретар ЦК КП(б)У Станіслав Косіор, а на початку червня 1938 року були заарештовані і розстріляні 17 наркомів УРСР».

Обвинувачений: «Станіслав Косіор - безпосередній організатор політики геноциду українського народу. Він був організатором голодомору 1932-1933 років в Україні внаслідок чого було знищено 3 млн. 941 тис. осіб».

Суддя: «Чому ви його не притягнули до відповідальності ще у 1933 році? Чому лише 13 січня 2010 року Апеляційний суд міста Києва здійснив розгляд кримінальної справи №1-33/2010, порушеної Службою безпеки України за фактом вчинення геноциду в Україні в 1932-1933 роках і постановив визнати в умисній орг

нізації геноциду?».

Обвинувач: «Чи не тому, що доведено причетність до цієї справи Йосипа Сталіна (Джугашвілі), генерального секретаря Центрального комітету ВКП(б), голови Ради Народних Комісарів СРСР В'ячеслава Молотова, секретарів ЦК ВКП(б) Лазаря Кагановича та Павла Постишева?

Суддя: «Чому ж Станіслава Косіора все таки стратили 3 травня 1938 року?».

Обвинувачений: «Ми остерігалися його впливу, та й знав він багато, тому й звинуватили його у приналежності до так званої «Польської військової організації» й розстріляли».

Обвинувач: «Злочинці вбили злочинця, який завзято виконував їхні накази, але після завершення цього став непотрібним».

Друга «трійка»

Обвинувач: «Хвиля «Великого терору» не оминула і військових.

Суддя: «Надайте слідству докази».

Обвинувач: «Був заарештований й розстріляний командуючий Київським військовим округом Йона Якір».

Обвинувачений: «Він же брав участь у масових репресіях у СРСР. Так у лютому 1937 році виступив за негайний суд над М. І. Бухаріним та О. І. Риковим».

Суддя: «Чому ви дослухалися до його пропозиції?».

Обвинувачений: «Пропозицію, яку висловив Якір, підтримував Йосип Сталін, але 28 травня 1937 року був заарештований і сам Й. Якір, а 12 червня 1937 року Якір був розстріляний».

Третя «трійка»

Обвинувач: Серед жертв «Великого терору» помітне місце належить діячам культури покоління «розстріляного відродження».

Суддя: «Надайте докази».

Обвинувачі листопада 1937 року в урочищі Сандармох, що у Карелії, були розстріляні Лесь Курбас, Микола Куліш, Валер'ян Підмогильний, Микола Зеров, Микола Вороний, Матвій Яворський. Страта була приурочена 20-річчю жовтневого перевороту.

Обвинувачений: «Вони ж були націоналісти».

Обвинувач: «Вони були людьми, які любили свій край і народ, ви боялися сили їхнього слова, яке формувало нове мислення».

Технологія «Акваріум»

Після завершення слухань група «суддів» сідає в центрі класу. Учасники групи проводять міркування, інші групи «обвинувачі» та «обвинувачені» слухають обговорення та рішення.

Рішення оголошує суддя, якого вибрала група «судді».

Суддя : « Постановили визнати Йосипа Сталіна та його поплічників винними у знищенні українського народу, засудити прихильників сталінського терору та учасників геноциду проти українського народу».

Кожна із двох інших груп обговорює рішення суддів та вибирає представника, який висловлює думку групи.

IV. Підсумок навчання. Рефлексія.

Після завершення суддями своїх рішень виконується вправа «Займи

позицію».

Сьогодні, як і в 1937 році, вирішували все «трійки»

Історична довідка: «Трійка» складалася з начальника обласного управління НКВС, обласного прокурора і першого секретаря обласного комітету ВКП(б). Саме «трійки» виносили вироки репресованим. Для проведення слідства по кожній особі трійка мала 10 діб. Участь адвоката, оскарження чи подання запитів на помилування не передбачались. Вирок у більшості випадків виконувався відразу після його винесення.

Учні стають біля відповідних плакатів «За», «Проти», « Це складне для мене питання». Хто поділяє одну й ту саму

очку зору обговорюють її та виробляють спільні аргументи на її захист. Після викладу різних точок зору вчитель запитує, чи не змінив хто-небудь з учасників своєї думки і чи не хоче перейти до іншого плакату.

Висновок: ми лише поділилися на трійки, але рішення суддів було колективне. Ми почули різні думки, дослідили, що зло завжди рано чи пізно карається, а ще ми дослідили як вороги українського народу, знищували не лише український народ, але й самі себе. Така влада була приречена, бо базувалася на злі та

рехні. А ще ми розуміємо, що маленькі паростки добра і справедливості завжди проростають і наливаються життєдайною силою, яка не підвладна часу, бо саме вона рухає життя вперед.

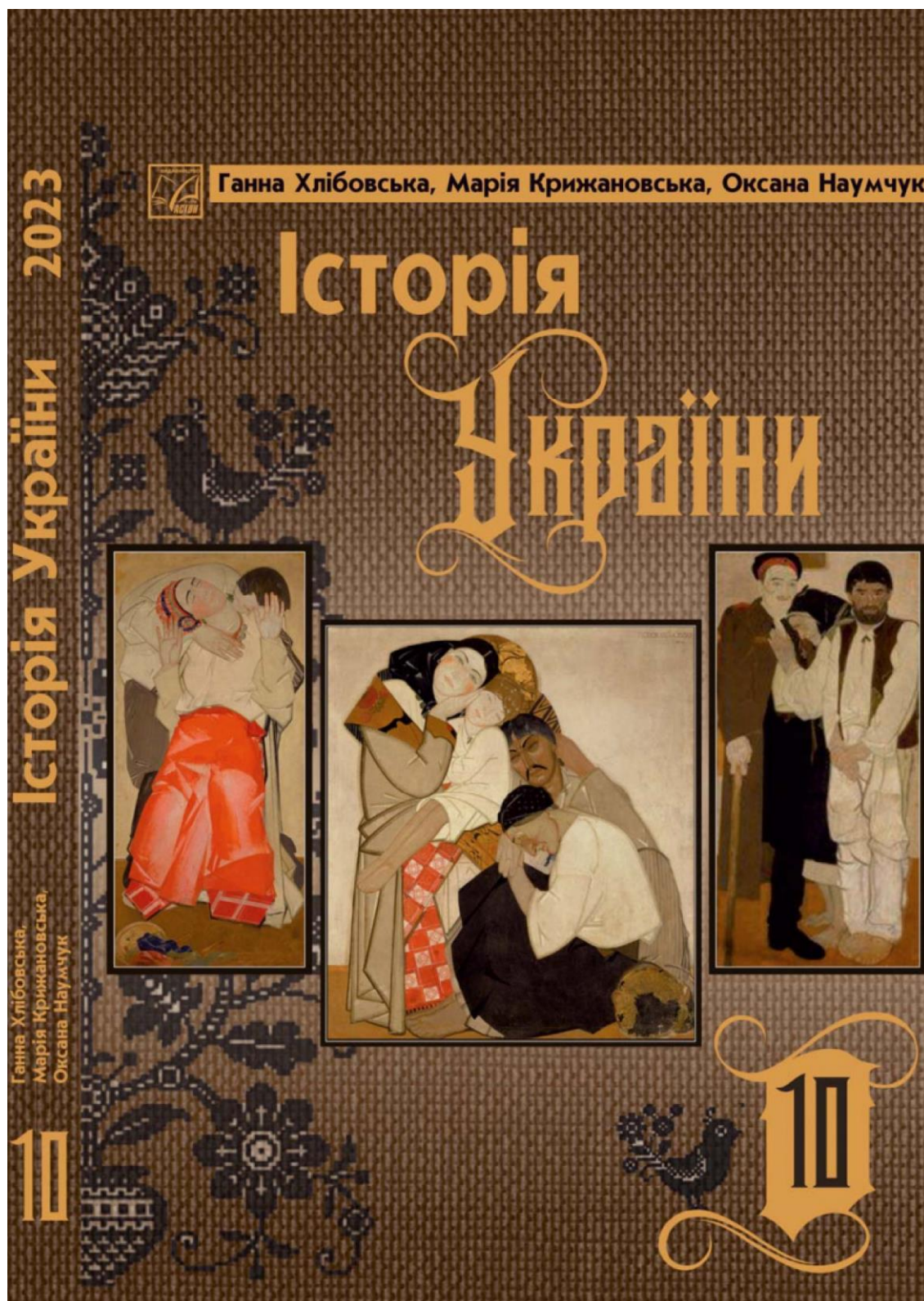
Додаток Б

Зведені відомості про кількість громадян, заарештованих і засуджених органами НКВС УРСР упродовж 1 січня – 31 грудня 1937 р.

СВЕДЕНИЯ																							
о количестве осужденных по НКВД (УНКВД) СССР включая данные областей																							
за время с 1-го по 31-е 1937 г.																							
1	2	О С У Ж Д Е Н О												Ссылка и примеч.									
		Всего осужденных	В т.ч. с заочными приговорами	До 3 л.	До 5 л.	До 10 л.	До 15 л.	До 20 л.	До 25 л.	До 30 л.	До 35 л.	До 40 л.	До 45 л.	Всего за СССР	Ссылка на ст. 58 УПК РСФСР	Всего по ст. 58 УПК РСФСР	Всего по ст. 58 УПК РСФСР	Примеч.	Особые зам.	Всего по ст. 58 УПК РСФСР	Всего по ст. 58 УПК РСФСР	Всего по ст. 58 УПК РСФСР	Всего по ст. 58 УПК РСФСР
Всего	150 950	129 661	16 591	8	4	11	48	3224	52	7	36	44	54406	2557	1543	178	59	11	335	457			
Тресты	5 307	5469	3281	4	-	6	22	192	11	9	3	11	729	980	249	-	19	4	18	56			
Промыш.																							
Деловые, управл. делами,																							
Земли																							
Министерств																							
Архивы																							
Разные (в т.ч. воен., техн. др.)																							
Украинских		15 500	8 200	2	4	1	11	23	1		16	17	6735	163	57		4	2	20				
Белорусских																							
Литовских																							
Латвийских																							
Туркменских																							
Польских																							
Финских																							
Самостийных																							
Разные		237	107																				
Финских		117	35																				
Финских		5107	4097																				
Церковные, сектанты		4049	1308																				
Белорусские		1328	920																				
По расовой линии		28887	2440																				
- еврейская		237	178																				
- немецкая		8601	7777																				
- русская		3002	1965																				
- финская																							
- латышская		34	24																				
- эстонская																							
- греческая		234	89																				
- иранская																							
- польская																							
- болгарская		20	19																				
Чешский		5	4																				
Итальянский		1	1																				
Оккупационный		11	11																				
Турецкий		1	1																				
Разн. шп.		3	3																				
В. в. партизан		38687	14708																				
В. в. партизан		10581	3182																				
В. в. партизан		26390	11448																				
Германский		2917	2308																				
Японский		301	244																				
Польский		10679	9161																				
Латвийский		41	34																				
Финский		1																					
Эстонский																							
Русский		2284	1601																				
Греческий		26	24																				
Болгарский		52	50																				
Итальянский		34	36																				
Оккупационный		23	21																				
Чешский		19	8																				
Французский		9	8																				
Разн. шп.		14	12																				
Иные расы		1038	682																				
Террор		3551	2051																				
Диверсия		9661	6029																				
Вредительство		5132	2606																				
Политическое, к-р. деят.		5990	2919																				
К-р. деят.		19092	6144																				
Друг. преступл.		14813	6144																				
Воен. хол.		3036	2680																				
Воен. трибунал		1860	443																				
Специал.		4589	173																				
Особ. совм. при НКВД		8644	1866																				
Особ. совм. при НКВД (УНКВД)		76640	22268																				
Особ. совм. при НКВД (УНКВД)		38266	32191																				
Диверсия и террор		373	1																				

Додаток В

Підручник Хлібовської Г., Крижановської М., Наумчук О. Історія України
(для 10-го класу)

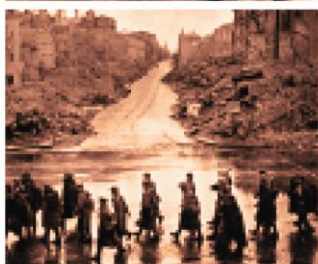
Додаток Г

Підручник Власова В., Кульчицького С., Панаріна О.

Історія України (для 10-го класу)

Історія України 10 клас

рівень стандарту

Додаток Д

Підручник Пометун О. І. Історія України (рівень стандарту) для 10 кл.
закладів загальної середньої освіти

Олена ПОМЕТУН, Нестор ГУПАН

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Рівень стандарту

**Підручник
для 10 класу
закладів загальної середньої освіти**

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Київ
Оріон
2018